

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN
Faculteit Letteren
Departement Klassieke Studies
Afdeling Geschiedenis van de Oudheid

Ptolemaeïsch Egypte voor de Romeinse verovering

onderzoek naar de sociaal-economische situatie op het
einde van de tweede en het begin van de eerste eeuw v.C.
tot de Romeinse verovering in 30 v.C.

Verhandeling aangeboden tot
het behalen van de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis
(afdeling Oudheid)

Delphine Deleersnyder

**promotor: prof. Katelijn
Vandorpe**

Leuven **2002-2003**

**Dit pdf-bestand maakt deel uit van de
website <http://www.thesis.net>**

inhoudstafel

Inleiding

Bibliografie

1. Tekstuitgaven

1. **Literaire bronnen**
2. **Epigrafische en papyrologische bronnen**

2. Werkinstrumenten

3. Moderne studies

4. Lijst van de afkortingen

1. Algemene schets van de politieke situatie in het Lagidenrijk van 116 v.C. tot de ondergang van het rijk

1.1. Wat vooraf ging.

1.2. De opvolging van Ptolemaeus VIII Euergetes II en het verlies van Cyrene in 96 v.C.: Cleopatra III, Ptolemaeus IX Soter II en Ptolemaeus X Alexander I.

1.3. De tweede regeringstijd van Soter II van 88 v.C. tot de dood van Ptolemaeus XII Auletes in 51 v.C.

1.3.1. De regering van Ptolemaeus IX Soter II tot 81/80 v.C.

1.3.2. De regeringen van Cleopatra Berenike III, Ptolemaeus XI Alexander II, Ptolemaeus XII Auletes en het verlies van Cyprus in 58 v.C.

1.3.3. De terugkomst van Auletes tot zijn dood in 51 v.C.

1.4. De regering van Cleopatra VII tot het einde van het Ptolemaeënrijk in 30 v.C.

1.4.1. De opvolging door Cleopatra VII tot de Alexandrijnse oorlog in 47 v.C.

1.4.2. Vanaf de Alexandrijnse oorlog in 47 v.C. tot de Iden van maart in 44 v.C.

1.4.3. Onzekere jaren voor Egypte van 44 tot 31 v.C.

2. De opstanden in hellenistisch Egypte

2.1. De bronnen.

2.2. Beknopt overzicht van de opstanden tijdens het Ptolemaeïsch bewind.

- 2.2.1. *Ptolemaeus III Euergetes. 245 v.C.*
- 2.2.2. *Ptolemaeus IV Philopator. Na Raphia 217 v.C.*
- 2.2.3. *Ptolemaeus V Epiphanes: Neder-Egypte 197/185 v.C.*
- 2.2.4. *Ptolemaeus IV Philopator/ Ptolemaeus V Epiphanes: de opstand van Haronnophris en Chaonnophris in de Thebaï's 206-186 v.C.*
- 2.2.5. *Ptolemaeus VI Philometor/ Ptolemaeus VIII Euergetes II/ Cleopatra II: Dionysius Petosarapis en de Thebaï's ca. 165 v.C.*
- 2.2.6. *Ptolemaeus VIII Euergetes II: Harsiesis 131-130 v.C.*

2.3. De oorzaken van de opstanden: enkele interpretaties.

- 2.3.1. *De opstanden als een getuigenis van Egyptisch nationalisme*
- 2.3.2. *Een nieuwe opvatting in het onderzoek: de socio-economische situatie als aanzet tot revoltes*
- 2.3.3. *Het onderzoek van de laatste twee decennia: een verscheidenheid van spanningsbronnen bij de inheemse bevolking.*

3. De opstand van de jaren 80 v.C. in de Thebaï's

3.1. Onze bronnen

3.1.1. Pausanias

3.1.2. De correspondentie van Platon

- a) P. Bour. 10: de brief van Platon aan Nechthyris
- b) P. Lond. II, 465: de brief van Platon aan de inwoners van Pathyris
- c) P. Bour. 11: de tweede brief van Platon aan Nechthyris
- d) P. Bad. II, 16: de brief van Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen.
- e) P. Bour. 12: de tweede brief van Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen.
- f) Enkele bedenkingen
 - Ligging van Pathyris
 - Platon en zijn familie
 - Nechthyris
 - Datum en bestemmingen van de brief P. Bad. II, 16.

3.1.3. Twee demotische papyri uit Pathyris

- a) P. dem. Cairo II 30963
- b) P. dem. Berl. 13608

3.1.4. De soldatencorrespondentie: brieven van Petesouchos

- a) P. Claud. 2
- b) P. Grenf. II 36
- c) P. Lips. I, 104

3.1.5. Ontvangstbewijzen van de belastingen aan de thesauroi van de Pathyrites op het einde van de tweede en begin van de eerste eeuw v.C.

Overzicht van het bronnenmateriaal

3.2. Conclusie

3.3. Oorzaken van de opstand

4. De situatie in de Thebaï's na de opstand.

4.1. De reactie van de koninklijke macht

4.1.1. Thebe na 88 v.C.

- a) De weldaden van Ptolemaeus XII Auletes tegenover Thebe
- b) Het ereopschrift voor de strateeg Kallimachus
- c) De epistrategen en strategen met de naam Kallimachus: een machtige familie in Zuid-Egypte

4.1.2. Pathyris na 88 v.C.

4.2. Economische moeilijkheden andere delen van Egypte

4.3. De herbevestiging van de legitimiteit van het koninklijk gezag

5. De sociaal-economische situatie onder Ptolemaeus XII Auletes en Cleopatra VII

5.1. Epigrafisch en Papyrologisch materiaal

5.2. Archeologisch materiaal

5.3. Kunst

5.4. Literaire bronnen

5.5. Conclusie

Inleiding

1. Algemene inleiding en probleemstelling

Alexander de Grote liet na zijn dood in 323 v.C. een enorm rijk na. De periode die volgde, werd gedomineerd door een onderlinge strijd tussen Alexanders generaals, de diadochenstrijd. Het werd al snel duidelijk dat een eenheidsrijk niet meer mogelijk was. Pas in het begin van de derde eeuw v.C. werd de machtsverdeling duidelijk. Drie grote gebieden zouden op politiek gebied een belangrijke rol spelen in de komende periode. Egypte met de Lagiden, de familie van Lagus (vader van Ptolemaeus); Azië met de Seleuciden, de familie van Seleucus en Macedonië met de dynastie van de Antigoniden. Deze families kozen allen de monarchale staatsvorm. De inmenging van de vorst in het economische leven was zeer groot. Het was de bedoeling de schatkist van de koning te vullen door een zo systematisch mogelijke exploitatie van het grondgebied en de arbeid van zijn bewoners. De drie rijken bouwden een intense handel uit. De Lagiden exploreerden Ethiopië en dreven handel met Arabië, terwijl de Seleuciden betrekkingen hadden met Indië. In de derde eeuw v.C. was er een economische voorspoed. Op sociaal gebied waren er scherpe tegenstellingen merkbaar tussen de rijkdom van de vorst, een kleine groep ambtenaren, enkele belangrijke persoonlijkheden en de massa.

Na een periode van grote bloei in de derde eeuw, begon een langzaam proces van verval voor de drie rijken. De opkomst van Rome als wereldmacht was een belangrijke externe oorzaak. In 148 v.C. en 164 v.C. werden Macedonië en Griekenland een Romeinse provincie. In 133 v.C. werd Pergamum aan de Romeinen overgemaakt. In 64 v.C. werden de provincie Bithynië en Pontus en Syrië ingericht en Rome was nu volledig meester van de gebieden die vroeger door de

Seleuciden werden geregeerd. Enkel het Lagidenrijk hield stand. De ondergang van de hellenistische rijken kan niet alleen door de opkomst van Rome verklaard worden. De interne moeilijkheden in de rijken en de onderlinge rivaliteiten tussen de dynastieën zorgden voor instabiliteit.

Ook in Egypte was de derde eeuw v.C. het hoogtepunt. Zowel op cultureel, politiek, militair als economisch vlak kende het land een grote bloei. Daarna volgde een periode van minder bekwame heersers en door een overexploitatie van het land werd er al vlug een scherpe economische achteruitgang merkbaar. In de klasse van de ambtenaren was er corruptie alom en ook de socio-culturele spanningen tussen de regerende klasse van vreemde origine en de inheemse massa werden steeds duidelijker. Vanaf de tweede eeuw v.C. werd de periode gekenmerkt door het verval van de centrale macht, intriges, dynastieke twisten en een zwakheid tegenover de buitenlandse machten. In de oorlog tegen Antiochus III (202-200 v.C.) verloren de Lagiden Coele Syrië, in 96 v.C. ging Cyrene over in Romeinse handen door het testament van Ptolemaeus Apion en in 58 v.C. werd Cyprus een Romeinse provincie. Nu bleef Egypte over als enige Ptolemaeïsche bezitting.

Het fiscale systeem van de Lagiden woog zwaar op de lagere klassen. Ze waren speeltjes in de handen van de koning en hadden een beperkte economische vrijheid. Ze pretendeerden akkoord te gaan met de opvattingen van de koning maar gingen met heel weinig enthousiasme naar hun werk. Zorgeloze cultivatie van het land, slordig werk op de dijken, de kanalen, in de winkels en in de bedrijven waren het gevolg. In sommige periodes verminderde het aantal werkkrachten drastisch. Samen met de antipathie had dit negatieve gevolgen op het gebied van de agricultuur. De dijken en kanalen kwamen in een slechte staat, de stukken verlaten land groeiden aan en er was een opstapeling van belastingsschulden. Hetzelfde gebeurde op het gebied van de nijverheid. De regering gaf de schuld

aan de ambtenaren, zij oefenden druk uit op de lagere ambtenaren en deze op hun beurt op de arbeiders. Om de administratie efficiënt te laten verlopen, gaf de regering heel wat vrijheid en jurisdictie aan haar ambtenaren en deze maakten er misbruik van. De ambtenaren moesten hun ambt kopen aan de regering door wijn of verplichte geschenken, ook bij vernieuwing van het ambt moest er betaald worden maar deze uitgaven wonnen ze vrij snel terug door afpersing van het volk. Aan de hand van ordonnanties probeerde de overheid deze misbruiken tegen te gaan maar de prijs van de ambten was de oorzaak van alle problemen. Ook de arbeiders probeerden zich te verzetten tegen de uitbuiting en zo was rebellie een veel voorkomend fenomeen onder de Lagiden. Vaak namen ze ook een toevlucht in de passieve opstand, de staking. Groepen of individuen verlieten hun werk, hun huizen (*anachoresis*) en ze trokken zich terug in een tempel, waar ze bescherming vonden van de godheid, of ze gingen naar een ander dorp, waar ze ondergedoken leefden. Wanneer dergelijke mensen in gevaar verkeerden, vluchtten ze naar het moeras of de woestijn en leefden van roverij.¹

Naast de dynastieke twisten, de territoriale inkrimping, de miserabele economische situatie en de scherpe sociale tegenstellingen zorgde de regering van Ptolemaeus XII Auletes (80-51 v.C.) voor een verder verval van de Ptolemaeïsche macht. Stad na stad viel onder Rome's heerschappij en Auletes besloot Romeinse senatoren om te kopen om erkend te worden als koning van Egypte en als bondgenoot van het Romeinse volk. Hij had enorme sommen nodig die dan weer grotendeels gehaald werden uit hogere belastingen. Rome kreeg meer en meer macht over Egypte. Wanneer de laatste Ptolemaeër, Cleopatra VII, de troon besteeg bevond Egypte zich in een ellendige toestand. Toen het rijk helemaal verloren leek te zijn, kregen de Ptolemaeën een aanzienlijke gebiedsaanwinst en de dynastie won haar

¹ M.ROSTOVZEFF, *The Social and Economic History of the Hellenistic World II*, p. 892-895; 898.!!!

prestige terug. Maar dit waren de laatste jaren voor het Ptolemaeënrijk; in 30 v.C. werd Alexandrië, de hoofdstad van het rijk, door Octavianus, de latere Augustus, ingenomen.

In deze verhandeling is het niet onze bedoeling de relatie van Egypte met Rome in deze periode van verval te schetsen of het personage van Cleopatra VII te bespreken maar we willen veeleer de sociaal-economische moeilijkheden analyseren die mede bijdroegen tot de ondergang van het rijk. Het leek ons interessant het leven van de gewone man onder de loep te nemen. Over de leden van de dynastie kregen we reeds overvloedige informatie in de antieke bronnen die een de geschiedenis van Rome beschreven. De problemen uit de *chora*, het Egyptische platteland, zijn minder bekend en onze bronnen zullen vooral van papyrologische aard zijn.

Ons belangrijkste onderzoeksthema wordt de opstand van de jaren 80 v.C. in de Thebais, het zuiden van Egypte. Deze opstand vormt een eindpunt in een lange reeks opstanden in Ptolemaeïsch Egypte, die begon onder Ptolemaeïsch III Euergetes op het einde van de derde eeuw v.C. Terwijl in de Thebais het klimaat gecreëerd werd voor een nieuwe opstand bij de aanvang van de eerste eeuw v.C. was er net een einde gekomen aan een woelige periode aan het hof. Na de verbanning van Ptolemaeus IX Soter II werd zijn broer koning van Egypte in 107 v.C. In 103/102 v.C. moest Ptolemaeus X Alexander Alexandrië verlaten door een nieuwe twist, nu met zijn moeder. Hij kwam terug in 101 v.C. en vermoordde haar. In het begin van 88 v.C. werd Alexander verbannen en Soter II regeerde voor de tweede maal over Egypte.

We zullen proberen een reconstructie te geven van de opstand proberen en de motieven van de rebellen trachten te achterhalen: was de opstand een opflakking van Egyptisch nationalisme tegen het Griekse element in Egypte, had hij iets te maken met de problemen aan het hof, kwamen de Thebanen in opstand door de armoede en

ellende, werden ze aangemoedigd door de inheemse clerus van Amon in Thebe?

Het was de laatste grote opstand onder de Ptolemaeën maar dit betekent niet dat de problemen opgelost waren. Papyrologisch materiaal toont aan dat Egypte na deze periode nog een woelige periode kende. We zullen dan ook de sociaal-economische situatie na de jaren 80 v.C. bekijken. Chronologisch vangt ons onderzoek aan in 116 v.C. en eindigt bij de inname van Egypte door Rome in 30 v.C.

2. Status quaestionis en doelstelling van deze verhandeling

Om vertrouwd te geraken met het onderwerp, kan men de algemene werken over hellenistisch Egypte raadplegen. Ze maken een vermelding van de hoofdzaken uit de sociaal-economische geschiedenis van het rijk. Wij maakten gebruik van L. BOUCHE-LECLERCQ en E. BEVAN, die een geschiedenis schreven over de Lagiden. Tot de meer recentere werken behoren E. WILL (1982)², die vooral de politieke geschiedenis beschreef, en G. HÖLBL (1994).²

Vanaf het begin van de twintigste eeuw hielden papyrologen zich bezig met de studie van de opstanden, zoals U. WILCKEN, W. SCHUBART, P. COLLART, P. JOUGUET.³ In hun werken vinden we

² A. BOUCHE-LECLERCQ, *Histoire des Lagides*, Parijs, 1903-!!!; E. BEVAN, *The House of Ptolemy 312-314, a History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago, 1968 (eerste editie = 1927); E. WILL, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av.J.-C.)*, (1989)²!!!!; G. HÖLBL, *A History of the Ptolemaic Empire*, Londen-New York, 2001 = Engelse vertaling van *Geschichte des Ptolemaerreiches, Politik, Ideologie und religies Kultur von Alexander dem Großen bis zur remschoen Eroberung*, Darmstadt, 1994.

³ L. MITTEIS-U. WILCKEN, *Gründzuge und Chrestomathie der Papyruskunde, erster Band: Historischer Teil, erste Hälfte: Gründzuge*, Hildesheim, 1963 (eerste editie = Leipzig, 1912); W. SCHUBART, *Einführung in die Papyruskunde*, Berlijn, 1918; P. COLLART, *La révolte de la Thébaïde en 88 avant J.-C.*, in *Receuil des Etudes égyptologiques devies à la mémoire de Jean-François Champollion*, Parijs, 1922, p. 273-282; P. JOUGUET, *Les Lagides et les indigènes égyptiens*, in *RBPH* 2, (1923), p. 419-445.

een overzicht van de verschillende opstanden en ze stellen zich ook de vraag naar de oorzaken. Allen zijn het erover eens dat de rebellies een uiting waren van Egyptisch nationalisme.

Baanbrekend werd verrichtte CLAIRE PREAUX in haar *Esquisse d'une histoire des révolutions égyptiennes sous les Lagides*⁴. Tegen de vorige werken in verdedigde zij een socio-economische verklaring van de opstanden zonder een zekere vorm van nationalisme volledig uit te sluiten: *Chasser le Grec n'est ni le but premier, ni le but principal des onophoudelijke Griekse opstanden*. Ondanks de ouderdom van het werk is het van groot belang. Ze geeft een vrij compleet overzicht van de verschillende opstanden en haar bronnen.

Voor deze thesis kreeg PREAUX veel tegenwind. Bijvoorbeeld van S.K.EDDY⁵. Zonder de rol van de rurale ellende in de *chora* te ontkennen, sluit hij zich aan bij de eerste papyrologen en ziet de opstanden ook als een getuigenis van inheems nationalisme. Maar vanaf PREAUX werden de socio-economische spanningen als een belangrijke grond naar voren geschoven. Zo meent W.PEREMANS dat het economische systeem zelf van de Ptolemaeën de oorzaak was van de sociale misbruiken en dat de sociale misbruiken op hun beurt de oorzaak waren van de opstanden. De intensiteit van het nationale gevoel nuanceert hij volgens de verschillende bevolkingslagen en de verschillende gebieden.⁶

In de laatste decennia is men van mening dat de opstanden alleen te verklaren zijn door een verscheidenheid van spanningsbronnen bij de inheemse bevolking.⁷

⁴ in *CdE* 11, (1936), p. 522-552.

⁵ *The King is Dead, Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism, 334-31 B.C.*, Lincoln, Nebraska, 1961, p. 295-323.

⁶ W.PEREMANS, *Les revolutieons égyptiennes sous les Lagides*, in *Das Ptolemäische Ägypten*, ed. H.MAEHLER - V.M.STROICKA, Mayence, 1978, p. 39-50.

⁷ IZA BIEZUNSKA-MALOWIST, *Formes de résistance dans l'Égypte grecque et romaine et l'attitude de gouvernement*, in *Forms of Control and Subordination in Antiquity*, XI, ed. Y.TORY en D.MASAOKI, Tokyo, 1988, p. 239-245; K.GOUDRIAAN, *Ethnicity in Ptolemaic Egypt*, (*Dutch Monographs in Ancient History and Archeology* 5), Amsterdam, 1988; V.ANAGNOSTOU-ANAS, *Rapports de dépendance coloniale dans*

Een speciale vermelding verdienen hier B.C.McGING en ANNE-EMANUELLE VEÏSSE. McGING gaf een schematisch overzicht van de verschillende opstanden en hun bronnen: *Revolt Egyptian Style. Internal Opposition to Ptolemaic Rule*.⁸ De studie dateert van 1997. Hij kan moeilijk zeggen welke oorzaken belangrijkste waren bij de opstanden. De redenen verschilden van situatie tot situatie: nationale, religieuze, socio-economische, geografische oorzaken, persoonlijke motieven. Het onderzoek van ANNE-EMANUELLE VEÏSSE is van bijzonder belang omdat zij elke opstand in detail analyseert en probeert te verklaren aan de hand van literaire, papyrologische, epigrafische, numismatische en archeologische bronnen. Haar werk dateert uit 2001. In een algemeen besluit stelt ze dat alleen een samenloop van factoren de lange serie van opstanden onder Ptolemaeïsch bewind kan verklaren.

Er bestaan een aantal specifieke studies van elke opstand apart. Van de opstand van de jaren 80 v.C. bezitten we enkel de verouderde studie van P.COLLART. Hij geeft een overzicht van de toen gekende bronnen voor de reconstructie van de opstand. We moeten dit materiaal aanvullen met E.VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée IX Soter II en Egypte et la fin du règne de Ptolémée X Alexandre I*, in *War of Sceptres*, p. 136-150. En KATELIJN VANDORPE, *City of many a Gate, Harbour for many a Rebel*, in *Hundred Gated Thebes*, p.!!!

In deze verhandeling is het onze bedoeling een meer recent overzicht te geven van wat tot nu toe voor handen is aan papyrologisch, epigrafisch en literair materiaal voor de moeilijkheden in de Thebaïis in het begin van de eerste eeuw v.C. Verder zullen we aan de hand daarvan de feiten reconstrueren en de beweegredenen van deze opstand trachten te achterhalen.

We zullen ons onderzoek niet beperken tot de opstand in de Thebaïis.

l'Égypte ptolémaïque II. Les rebelles de la chôra, in *Proceedings of the XIXth International Congress of Papyrology*, ed. A.H.S.EL-MOSALLAMY, Caïro, 1992, p!!!

We gaan ook op zoek naar moeilijkheden in de rest van het land en zullen de socio-economische situatie schetsen net voor de Romeinse verovering in 30 v.C. Voor deze laatste periode van de Ptolemaeïsche heerschappij wijzen we op de werken van W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri der Berliner Sammlung*, H.MAEHLER, *Egypt under the Last Ptolemies* en LINDA RICKETTS, *The Administration of Late Ptolemaic Egypt*⁹.

3. heuristiek, methode en indeling van de verhandeling

In een eerste hoofdstuk zullen we een algemene schets geven van de politieke situatie om hetgeen volgt beter te kunnen situeren.

Ook het tweede hoofdstuk is een inleiding op het eigenlijke thema van het werk, namelijk de socio-economische problemen in de eerste eeuw v.C. Er wordt nagegaan hoe het bronnenmateriaal eruit ziet, daarna volgt een summier overzicht van de verschillende opstanden en het hoofdstuk wordt beëindigt met een status quaestionis van de oorzaken van de opstand.

Het derde hoofdstuk wordt het belangrijkste. Hier zullen de papyrologische bronnen ons voornaamste materiaal vormen. Na een analyse en bespreking van de bronnen volgt telkens een conclusie. We vertrekken van de opmerking van Pausanias in zijn *Perihghsij thj Elladoj*. Heel kort vermeldt hij de opstand in Thebe na de dynastieke twist tussen Ptolemaeus IX Soter II en Ptolemaeus X Alexander I en de bestraffing van de stad door Soter II. De hoofdbrok van onze informatie wordt gevormd door de correspondentie van een zekere Platon, gericht aan diverse personen in de stad Pathyris in de loop van 88 v.C. Alle bronnen die direct of indirect verwijzen naar de gebeurtenissen van de jaren 80 v.C. zullen onderzocht worden. Voor

⁸ in *AFP* 42/3, (1997), p. 273-314.

⁹ W.MÜLLER, in *Proceedings of the IX International Congress of Papyrology*, ed. L.AMUNDSEN-V.SKANLAND, Oslo, 1958, p. 183-193; H.MAEHLER, in *BICS* 30, (1983), p. 1-16; LINDA RICKETTS, in *Life in a Multicultural Society*, Chicago, 1992,

de Griekse teksten stellen we een eigen vertaling voor, voor de demotische teksten zullen we ons baseren op een vertaling van de uitgever van de tekst.

In een vierde hoofdstuk zullen we nagaan welke invloed de wrede bestraffing van de stad Thebe door Soter II, zoals beschreven bij Pausanias, had op het zuiden van Egypte en hoe de Ptolemaeën de macht terug in handen namen.

Als afsluiter van de verhandeling volgt een kort onderzoek naar de sociaal-economische situatie onder Ptolemaeus XII Auletes en Cleopatra VII. Ook voor dit onderzoek zijn we vooral aangewezen op papyrologisch materiaal. Hoewel er verschillende klassieke auteurs over de bekendste koningin uit Egypte schreven, vermeldden ze bijna niets over het gewone leven van de Egyptenaar.

Bibliografie

1. Tekstuitgaven:

1.1. Literaire bronnen:

APPIANUS, *Roman History* II (I-IV), ed. E.H.WARMINGTON, trad. H.WHITE (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1972 (eerste editie = 1912); III, ed. T.E.PAGE e.a., trad. H.WHITE, 1958 (eerste editie = 1913).

CAESAR, *The Civil Wars*, ed. T.E.PAGE e.a., trad. A.G.PESKETT (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1966 (eerste editie = 1914).

CAESAR, *Alexandrian, African and Spanish Wars*, ed. T.E.PAGE e.a., trad. A.G.WAY (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1964 (eerste editie = 1955).

CASSIUS DIO, *Roman History* II (I-IX), ed. T.E.PAGE e.a., trad. E.CARY (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1961 (eerste editie = 1914); IV, ed. T.E.PAGE e.a., trad. E.CARY, 1961 (eerste editie = 1916); VI, ed. E.H.WARMINGTON e.a., trad. E.CARY, 1968 (eerste editie = 1917).

CICERO, *Cicéron. Discours XVII: pour C.Rabirius Postumus, pour T.Annius Milon*, trad. A.BOULANGER, Parijs (*Société d'édition 'Les Belles Lettres'*), 1967 (eerste editie = 1949).

DIODORUS SICULUS, XI (I-XII), ed. T.E.PAGE e.a., trad. F.R.WALTON (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1957.

F.JACOBY, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Leiden, 1961, I A, 87 F26: POSEIDONIUS VAN APAMEIA; II B 260 F43: ST.JERONIMUS *apud* PORPHYRIUS.

D.MUSTI-L.BESCHI, *Pausania, Guida della Grecia, I: l'Attica*, *fondazione Lorenzo Valla*, 1982.

PAUSANIAS, *Description of Greece* I (I-IV), ed. T.E.PAGE e.a., trad. W.H.S.JONES (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1954 (eerste editie = 1918).

PLUTARCHUS, *Lives: Demetrius and Antony, Pyrrhus and Caius Marius* IX (I-XI), ed. E.H.WARMINGTON, trad. BERNADOTTE PERRIN (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts,

1968 (eerste editie = 1920).

POLIBIUS, *The Histories* III (I-VI), ed. T.E.PAGE e.a., trad. W.R.PATEN (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1966 (eerste editie= 1923); IV, ed. T.E.PAGE e.a., trad. W.R.PATEN, 1960 (eerste editie = 1925); V, ed. E.H.WARMINGTON, trad. W.R.PATEN, 1968 (eerste editie = 1926); VI, ed. E.H.WARMINGTON, trad. W.R.PATEN, 1968 (eerste editie = 1927).

STRABO, *The Geography* VIII (I-VIII), ed. E.H.WARMINGTON, trad. H.L.JONES (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1967 (eerste editie = 1932).

SUETONIUS, I (I-II), ed. G.P.GOOLD, trad. J.C.ROLFE (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge-Massachusetts, 1979 (eerste editie = 1913).

2. Epigrafische en papyrologische bronnen:

W.DITTENBERGER, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, (I-II), Leipzig, 1960 (eerste editie = 1903-1905, *OGIS* I, 90.

Supplementum Epigraphicum Graecum XXIV, Lugd. Bat. , 1968!!!!!!!!!!!!!!

Voor de volledige bibliografische gegevens van de papyrologische uitgaven, zie:

Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets, vijfde editie door J.F.OATES, R.S.BAGNALL, SARAH J.CLACKSON, ALEXANDRA A.O'BRIEN, J.D.SOSIN, T.G.WILFONG, K.A.WORP, New York, 2001.

BGU VIII, XIV.

P.AdI. 10.

P.Amh. I, 51; II, 30.

P.Bad. II, 16.

P.Berl.dem. 13608.

P.Bour. 10, 11, 12.

P.Cairo II, 30614.

P.Claud. 2.

P.Col. VIII, 208.

P.Gen. III, 128.

P.Heid.dem. 665.

P.Heid.dem. 746.

P.Heid.dem. 750a.

P.Hib. II, 198.

P.Lips I, 104

P.Lond. II 401.

P.Lond. II, 465.

P.Mich.Zen. 43.

P.Ross.Georg. II, 10.

P.Strass.dem. 8.

P.Strass.dem. 12.

P.Tebt. I, 34.

P.Tebt. I, 5.

P.Tebt. III, 781.

PSI V, 502.

SB III, 6300; 6643; 6644; 7180.

UPZ II, 199.

O.Wilck. 1535.

C.Ord.Ptol. 53; 67-70; 73; 75-76.

Select Papyri I (I-V), ed....., trad. A.S.HUNT-C.C.EDGAR (*The Loeb Classical Library*), Londen-Cambridge- Massachusetts,

1959.!!!!!!!

2. Werkinstrumenten:

The Cambridge Ancient History VII, deel 1: *The Hellenistic World*, Cambridge, (1984)².

The Cambridge Ancient History IX: *The Last Age of the Roman Republiek 146-43 B.C.*, Cambridge, (1994)².

A.PAULY-G.WISSOWA-W.KROLL-K.MITTELHAUS-K.ZIEGLER-H.GARTNER, *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart (vanaf 1972 Munchen), 1893-...!!!

F.PREISIGKE e.a, *Berichtungsliste der Griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten* (I-X), Berlijn-Leipzig-Heidelberg-Leiden-Boston-Keulen, 1922-...!!!

R.J.A.TALBERT, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Oxford, 2000.

W.PEREMANS-E.VAN'tDACK, *Prosopographia Ptolemaica* (I-IX), Leuven, 1950-1981!!!: I: *l'administration civile et financière*, ed.W.PEREMANS-E.VAN't DACK, Leuven, 1977 (eerste editie = 1950); VIII: *Addenda et corrigenda aux volumes I (1950) et II (1952)*, ed. L.MOOREN, Leuven, 1975.

H.G.LIDDELL-R.SCOTT, *A Greek-English Lexicon, A New Edition Revised and Augmented throughout by H.S.JONES* (I-II), Oxford, 1940.

Topographical Bibliography of Ancient Egyptological Hieroglyphic Text, Reliefs and Paintings I-VII, Oxford, 1927-1962; (I-III)², 1960-1981.!!!

3. Moderne literatuur:

M.ALLIOT, *La Thébaïde en lutte contre les rois d'Alexandrie sous Philopator et Epiphane (216-184)*, in *RBPH* 29, (1951), p. 421-443.

V.ANAGNOSTOU-CANAS, *Rapports de dépendance coloniale dans l'Égypte ptolémaïque II. Les rebelles de la chôra*, in *Proceedings of the XIXth International Congress of Papyrology*, ed. A.H.S.EL-MOSALLAMY, Caïro, 1992.p.!!!

CARLA BALCONI, *Rabirio Postumo dioiketes d'Egitto in P.Med.inv. 6853?*, in *Aegyptus* 73, (1993), p. 3-20.

CARLA BALCONI, *Rabirio Postumo dioiketes d'Egitto, prima testimonianza papiracea*, in *Proceedings of the XXth Congress of Papyrology*, ed. A.B.JACOBSEN, Copenhagen, 1994, p. 219-222.

A.BATAILLE, *Les Memnonia. Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques sur la nécropole de la Thèbes d'Égypte aux époques hellénistique et romaine*, (*Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire* 32), Caïro, 1952.

CINZIA BEARZOT, *Storia e storiografia ellenistica in Pausania il Periegeta*, Venetiè, 1992.

A.BERNARD, *La prose sur pierre dans l'Égypte hellénistique et romaine*, Parijs, 1992, n.14, 16.

E.BEVAN, *The House of Ptolemy 312-314, a History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago, 1968 (eerste editie = Londen, 1927).

H.BENGSTON, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit: III: ein Beitrag zum antiken Staatsrecht*, Munchen, 1964.

I.BIEZUNSKA-MALOWIST, *Formes de résistance dans l'Égypte grecque et romaine*, in *Forms of Control and subordination in Antiquity*, XI, ed. Y.TORY en D.MASAOKI, Tokyo, 1988, p. 239-245.

J.BINGEN, *Les épistratèges de Thébaïde sous les derniers Ptolémées*, in *CdE* 45, (1970), p. 369-378.

ID., *Les inscriptions de Philae des IIIe et IIe siècle avant notre ère*, in *CdE*, 54, (1979), p. 304-309.

F.BISSON DE LA ROQUE, *Tôd (1934 à 1936)*, Caïro, 1937.

A.E.BOAK, *Soknopaiou Nesos: The University of Michigan Excavations at Dime in 1931-1932*, (*University of Michigan Studies, Humanistic Series* 39), Ann Arbor, 1935.

R.BOGAERT, *Liste chronologique des banquiers royaux thébains 255-84 avant J.-C.*, in *ZPE* 75, (1988), p. 115-138.

G.BOSSIER, *Cicéron et ses amis. Etude sur la société romaine du temps de César*, Parijs, 1921 (eerste editie = 1884).

A. BOUCHE-LECLERCQ, *Histoire des Lagides*, Deel I: *Les cinq premiers Ptolémées (323-181 avant J.-C.)*, Parijs, 1903; Deel II: *Décadence et fin de la dynastie (181-30 avant J.C.)*, Parijs, 1904.

H. BRUGSH, *Der Apis-Kreis aus den Zeiten der Ptolemäer*, in *ZÄS* 24, (1886), p. 19-40.

S. CAUVILLE-D. DEVAUCHELLE, *Le temple d'Edfou: étapes de la construction, nouvelles données historiques*, in *RdE* 35, (1984), p. 31-55.

M. CHAUVEAU, *L'Égypte au temps de Cléopâtre, 180-30 av. J.-C.*, Saint-Amand-Montrond, 1997.

ID., *Nouveaux document des archives de Pétéharsemtheus, fils de Panebchounis*, in *Acts of the VIIth International Conference of Demotic Studies*, p. 49-57, ed. K. RYHOLT, Copenhagen, 2002.

W. CLARYSSE, *Notes de prosopographie thébain 7. Hurgonaphor et Chaonnophris, les derniers pharaons indigènes*, in *CdE* 53, (1978), p. 243-253.

ID., *Theban Personal Names and the Cult of Bouchis*, in *Grammata Demotika, Festschrift für Erich Lüddeckens zum 15. Juni 1983*, ed. H.-J. THISSEN-K.-T. ZAUZICH, Würzburg, 1984, p. 25-40.

W. CLARYSSE- J.K. WINNICKI, *Documentary Papyri: 5. Letter of Nechthyris, P.Heid.dem. 746*, in *War of Sceptres*, p. 66.

W. CLARYSSE-E. LANCIERS, *Currency and the Dating of Demotic and Greek Papyri from the Ptolemaic Period*, in *Anc. Soc.* 20, (1989), p. 117-132.

P. COLLART, *La révolte de la Thébaïde en 88 avant J.-C.*, in *Recueil des Etudes égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion*, Parijs, 1922, p. 273-282.

L. COULON, *Quand Amon parle à Platon (Le statue Caire JE 38033)*, in *RdE* 52, (2001), p. 85-112.

D. DEVAUCHELLE-J.C. GRENIER, *Remarques sur le nome Hermonthite à la lumière de quelques inscriptions de Tôd*, in *BIFAO* 82, (1982), 157-169.

C. DE WIT, *Les inscriptions du temple d'Opet à Karnak*, I, Brussel, 1958.

ID., *Inscriptions dédicatoires du temple d'Edfou II*, in *CdE* 36, (1961), p.277-320.

S.DONADONI, R.HUTMACHER, *Das Ehrendekret für den Strategen Kallimachos*, in *RFIC* 96, (1968), p. 217-218.

FRANCOISE DUNAND, *Grecs et Egyptiens en Egypte lagide. Le problème de l'acculturation*, in *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés anciennes, Actes du Colloque de Cortone*, (Collection de l'Ecole française de Rome 67), Pisa-Rome, 1983, p. 45-87.

S.K.EDDY, *The King is Dead, Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334-31 B.C.*, Lincoln, Nebraska, 1961.

A.FARID, *fifth international conference of demotists*, 1993, pisa

H.GAUTHIER-H.SOTTAS, *Un décret trilingue en l'honneur de Ptolémée IV*, Caïro, 1925.

K.GOUDRIAAN, *Ethnicity in Ptolemaic Egypt*, (*Dutch Monographs on Ancient History and Archeology* 5), Amsterdam, 1988.

B.P.GRENFELL, *A New Papyrus, concerning the Revolt of the Thebaid in B.C. 88*, in *REG* 32, (1921), p. 251-255.

KAREN HAEGEMANS, *De antipropaganda in de Latijnse en Griekse literatuur*, in *Kleio* 30, (2000-2001), p. 82-91.

H.HAUBEN, *L'Expedition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C. Quelques mises en point*, in *AfP* 36, (1990), p. 29-37.

G.HÖLBL, *A History of the Ptolemaic Empire*, Londen-New York, 2001: vertaling van *Geschichte des Ptolemaërreiches, Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Großen bis zur römischen Eroberung*, Darmstadt, 1994.

W.HUSS, *Eine Revolte der Aegypten in der Zeit des 3. Syrischen Krieges*, in *Aegyptus* 58, (1978), p. 151-156.

ID., *Der macedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemaischen Ägypten*, (*Historia Einzelschriften* 85), Stuttgart, 1994.

R.HUTMACHER, *Das Ehrendekret für den Strategen Kallimachos*, (*Beiträge zur klassische Philologie* 17), Meisenheim, 1965.

J.JAQUET, *Trois campagnes de fouilles à Karnak-Nord. 1968-1969-1970*, in *BIFAO* 69, (1971), p. 267-281.

JANET H.JOHNSON, *The Demotic Chronicle as a Historical Source*, in *Enchoria* 4, (1974), p. 1-17.

P.JOUGUET, *Les Lagides et les indigènes égyptiens*, in *RBPH* 2, (1923), p. 419-445.

P.JOUGUET, *Documents Ptolémaïques, Ptolémée X Soter II et la révolte de la Thébaïde*, in *BCH*, 21, (1867), p. 141-147.

URSULA KAPLONY-HECKEL, *Demotische Verwaltungsakten aus Gebelein: Der grobe Berliner Papyrus 13608*, in *ZÄS* 121, (1994), p. 75-91.

L.KOENEN, *QEOISIN EXOROS, Ein einheimischer Gegenkönig in Ägypten (131/1)*, in *CdE* 34, (1959), p. 103-119.

ID., *The Prophecies of a Potter: a Prophecy of World Renewal becomes an Apocalypse*, in *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, ed. DEBORAH H.SAMUEL, Toronto, 1970, p. 249-254.

ID., *Royal Decree of november 12, 198 B.C. (?): on sale of Egyptians enslaved in unrest (P.Mich. Inv. 6947)*, in *Atti del XVII Congresso Internazionali di Papirologia*, III, Napels, 1984, p. 915-916.

ID. *A Supplementary Note on the Date of the Oracle of the Potter*, in *ZPE* 54, (1984), p. 9-13.

B.KRAMER-H.HEINEN, *Der ktiŷthj Boethos und die Einrichtung einer neuen Stadt*, in *AfP* 43, (1997), p. 315-363.

O.KRÜGER, *Zum thebanischen Aufstand von 88 v.C.*, in *Raccolta Lumbroso*, Milaan, 1925, p. 316-318.

J.LECLANT, *Recherches sur les monuments thébains de la XXVe dynastie*, I, Cairo, 1965.

H.LJUNGVIK, *Einige Bemerkungen zur Spätgriechischen Syntax, Aegyptus* 13, (1933), p. 159-168.

H.MAEHLER, *Egypt under the Last Ptolemies*, in *BICS* 30, (1983), p. 1-16.

V.MARTIN, *Les épistratèges: contribution à l'étude des institutions de l'Égypte gréco-romaine*, Genève, 1911.

B.C.McGING, *Revolt Egyptian Style. Internal Opposition to Ptolemaic Rule*, in *AfP* 43, (1997), p. 273-314.

L.MITTEIS-U.WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, ersten Band, Historischer Teil, erste Hälfte: Grundzüge*, Hildesheim, 1963 (eerste editie = Leipzig, 1912).

L.MOOREN, *Notes concernant quelques stratèges dans la Thébaïde*, in *Anc. Soc.* 1, (1970), p. 9-24.

ID., *The Governors General of the Thebaid in the Second Century B.C.* I, in *Anc. Soc.* 4, (1973), p. 115-132; II, in *Anc. Soc.* 5, (1974), p. 137-152.

ID., *La hiérarchie de cour ptolémaïque. Contribution à l'étude des institutions et des classes dirigeantes à l'époque hellénistique (Stud. Hell. 23)*, Leuven, 1977.

ID., *The Strategos Athenaios, his Subordinate Nestor, and the Administrative Organization of the Southern Thebaid*, in *CdE* 55, (1980), p. 262-270.

ID., *De dood van Cleopatra*, in *Kleio* 30, (2000-2001), p. 76-77.

L.MOOREN-E.VAN 't DACK, *Le stratège Platon et sa famille*, in *Ant. Class.* 50, (1981), p. 535-544.

W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri der Berliner Sammlung*, in *Proceedings of the IX th International Congress of Papyrology*, ed. L.AMUNDSEN-V.SKANLAND, Oslo, 1958, p. 183-193.

ID., *Kleopatra Berenike III- QEA FILOPATWR*, in *ZÄS* 93, (1966), p. 93-96.

G.MUSSIES, *Supplement à la liste des stratèges des nomes égyptiens de H.HENNE*, in *Studia Papyrologica Varia*, p. 21.!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

W.OTTO-H.BENGSTON, *Zur Geschichte des Niederganges des Ptolemäerreiches, ein Beitrag zur Regierungszeit des 8. Und des 9. Ptolemäers*, Munchen, 1978 (eerste editie = 1938).

W.PEREMANS, *Les révolutions égyptiennes sous les Lagides*, in *Das*

Ptolemäische Ägypten, ed. H.MAEHLER- V.M.STROCKA, Mayence, 1978, p. 39-50.

P.W.PESTMAN, *Les archives privées de Pathyris à l'époque ptolémaïque. La famille de Pétéharsemtheus, fils de Panebkhounis*, in *Studia Papyrologica Varia*, p. 47-105.

ID., *Harmachis et Anchmachis, deux rois indigènes du temps des Ptolémées*, in *CdE* 40, (1965), p. 157-170.

ID., *Agoronomoi et actes agoronomique*, in *Studia Papyrologica* , (P.L.Bat. 23), p. 22-23!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

ID., *Haronnophris and Chaonnophris, Two Indigenous Pharaohs in Ptolemaic Egypte (205-186 B.C.)*, in *Hundred-Gated Thebes*, p. 101-137.

CLAIRE PREAUX, *Esquisse d'une histoire des révolutions égyptiennes sous les Lagides*, in *CdE* 2, (1936), p. 522-552.

EAD., *L'économie royale des Lagides*, New York, 1979 (eerste editie = Brussel, 1939).

J.QUAEGEBEUR, *The Egyptian Clergy and the Cult of the Ptolemaic Dynasty*, in *Anc. Soc.* 20, (1989), p. 93-113.

A.E.RAUBITSCHKE, *Das Ehrendekret für Kallimachos, ed. Hutmacher*, in *Gnomon* 38, (1966), p. 837-838.

LINDA M.RICKETTS, *The Administration of Ptolemaic Egypt under Cleopatra VII*, Minnesota, 1980.

EAD., *The Epistrategos Kallimachos and a Koptite inscription: SB V 8036 reconsidered*, in *Anc. Soc.* 13-14, (1982-3), p. 161-165.

EAD., *The Administration of Late Ptolemaic Egypt*, in *Life in a Multicultural Society*, p. 275-281.

M.ROSTOVITZ, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, (I-III), Oxford, 1941.

ID., *The Foundations of Social and Economic Life in Egypt in Hellenistic Times*, in *JEA* 6, (1920), p. 161-178.

A.E.SAMUEL, *Year 27= 30 and 88 B.C., The Events of 88 B.C.*, in *CdE* 40, (1965), p. 376-400.

W.SCHUBART, *Einführung in die Papyruskunde*, Berlin, 1918.

P.SOUTHERN, *Cleopatra*, Gloucestershire, 2000.

W.SPIEGELBERG, *Papyrus Erbach. Ein demotisches Brieffragment*, in *ZÄS* 42, (1905), p. 43-60.

ID., *Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du musée du Caire. Die demotische Denkmäler II: Die demotischen papyrus*, Strassburg, 1908.

ID., *Der Stratege Pamenches (mit einem Anhang über die bisher aus ägyptischen Texten bekannt gewordenen Strategen)*, in *ZÄS* 57, (1922), p!!!!!!!

ID., *Eine neue Erwähnung eines Aufstandes in Oberägypten in der Ptolemäerzeit*, in *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 65, (1930), p. 53-57!!!!

J.D.THOMAS, *The epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt, I: The Ptolemaic epistrategos*, (*Papyrologica Coloniensa* 6), Opleiden, 1975.

DOROTHY J.THOMPSON, *Memphis under the Ptolemies*, Oxford, 1988.

C.TRAUNECKER, *Une stèle commémorant la construction de l'enceinte d'un temple de Montou*, in *Karnak* 5, (1975), p. 141-158.

ID., *Essai sur l'histoire de la XXIXe dynastie*, in *BIFAO* 79, (1979), p. 395-436.

KATELIJN VANDORPE, *The Chronology of the Reigns of Hurgonaphor and Chaonnophris*, in *CdE* 61, (1986), p. 294-302.

EAD., *Der früheste Beleg eines Strategen der Thebais als Epistrategen*, in *ZPE* 73, (1988), p. 47-50!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

EAD., *Museum Archeology or How to Reconstruct Pathyris Archives*, in *Acta Demotica, Acts of Fifth International Conference for Demotists, Pisa, 4-8 september 1993*, in *EVO* 17, (1994), p. 289-300.

EAD., *City of many a Gate, Harbour for many a Rebel*, in *Hundred-Gated-Thebes*, (*P.L.Bat.* 27), p. 234-235.

EAD., *Paying Taxes to the Thesauri of the Pathyrites in a Century of Rebellion (186-88 BC)*, in *Politics, Administration and Society in the Hellenistic World*, (*Studia Hellenistica* 36), ed. L.MOOREN, Leuven,

2000, p.!!!!!!

E.VAN't DACK, *Recherches sur l'Administration du nome dans la Thébaïde au temps des Lagides*, in *Aegyptus* 29-30 (1949/1950), p. 3-44.

ID., *Notes concernant l'épistratégie ptolémaïque*, in *Aegyptus* 32, (1952), p. 437-450.

ID., *L'armée lagide de 55 à 30 av.J.-C.*, in *JJP* 19, (1983), p. 77-86.

ID., *L'évolution de l'épistratégie dans la Thébaïde au I^o siècle av. J.-C.*, in *Ptolemaica Selecta*, Leuven, 1988, p. 289-!!!!!!

ID., *Ptolemaica Selecta. Etudes sur l'armée et l'administration lagides*, (*Stud.Hell.* 29), Leuven, 1988.

ID., *Le retour de Ptolémée IX Soter II en Egypte et la fin du règne de Ptolémée X Alexandre I*, in *War of Sceptres*, p. 136-150.

ID., *Les armées en cause*, in *War of Sceptres*, p. 127-136.

ID., *L'armée de terre lagide: reflet d'un monde multiculturel?*, in *Life in a Multicultural Society*, p. 327-341.

ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, *Les 'révolutions égyptiennes'. Recherches sur les troubles intérieurs en Egypte du règne de Ptolémée IV Philopator aux premiers temps de la domination romaine (221-29 av.n.è.)*, Versailles, 2000.

H.VERRETH, *Cleopatra in de film en in de strip*, in *Kleio* 30, (2000-2001), p. 105-109.

W.L.WESTERMAN, *Komanos of the first Friends (187 (?)-161 B.C.)* in *AfP* 13, (1939), p. 1-12.

J.WHITEHORNE, *Cleopatras*, Londen-New York, 1994.

U.WILCKEN, *Papyrus-urkunden*, in *AfP* 7, (1924), p. 61-288; 303-304?87?

ID., *Papyrus-urkunden*, in *AfP* 8, (19!!!!!!)

ID., *Papyrus-urkunden*, in *AfP* 10!!!!!!

ID., *AfP* 11, (1935), 123 !!!!!!!

ID, *AfP* 13

E.WILL, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av.J.-C.)*, II: *Des evenement d'Antiochus III et de Philippe V à la fin des Lagides*, Nancy, (1982)²!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

J.K.WINNICKI, *Ptolemäerarmee in Thebaïs*, (*Polska akademia nauk. Komitet nauk o kulturze antycznej. Archiwum filologiczne* 38), Wrocław, 1978.

ID., *Griechisch-demotische Soldatenkorrespondenz aus Pathyris (Gebelen)*, in *Proceedings of the XVI International Congress of Papyrology*, ed !!!, Chicago, 1981, p. 551-552.!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

ID., *Die Ägypter und das Ptolemäerheer*, in *Aegyptus* 65, (1985), p. 41-55.

A.G.WOODHEAD, R.HUTMACHER, *Das Ehrendekret für den Strategen Kallimachos, Meisenheim am Glan, 1965*, in *JHS* 88, (1968), p. 213.

H.ZILIACUS, *Neue Ptolemäertexte zum Korntransport und Saatarlehen*, in *Aegyptus* 19, (1939), p. 59-61.

F.ZÜCKER, *Doppelinschrift spätptolemäischer Zeit aus der Garnison von Hermopolis Magna*, (*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* 6), Berlin, 1938.

4. Lijst van de afkortingen:

Aegyptus = *Aegyptus* (Milaan).

Anc. Soc. = Ancient Society (Leuven).

Ant. Class. = L'Antiquité classique (Louvain-la-Neuve).

AfP = Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete (Leipzig).

BASP = Bulletin of the American Society of Papyrologists (New York).

BCH = Bulletin de correspondance hellénique (Parijs).

BICS = Bulletin of the Institute of Classical Studies (Londen).

BIFAO = Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (Cairo).

BL = *Berichtungsliste der griechischen Papyruskunde aus Ägypten*, ed. F.PREISIGKE ea., Berlin-Leipzig-Heidelberg-Leiden-Boston-Keulen, 1922-...

CAH = *The Cambridge Ancient History* (Cambridge).

CdE = Chronique d'Egypte (Brussel).

EVO = Egitto e vicino Oriente (Pisa).

Enchoria = Enchoria (Wiesbaden).

FGH = F.JACOBY, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Leiden, 1961-...

Hundred-Gated Thebes = *Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban area in the Graeco-roman Period (P.L.Bat. 27)*, ed. S.P.VLEEMING, Leiden, 1995.

Gnomon = Gnomon (Berlijn tot 1943, Munchen 1950).

IFAO = Institut français d'archéologie orientale (Cairo).

JEA = Journal of Egyptian Archeology (Londen).

JJP = Journal of Juristic Papyrology (Varsovie).

JRS = Journal of Roman Studies (Londen).

Karnak = Cahiers de Karnak (Parijs).

Kleio = Kleio (Leuven).

Life in a Multicultural Society = *Life in a Multicultural Society. Egypt from Cambyses to Constantin and Beyond (Studies in Ancient Oriental Civilization 51)*, ed. JANET H.JOHNSEN, Chicago, 1992.

P.L.Bat. = Papyrologica Lugduno-Batava (Leiden).

PM = B.PORTER - R.L.B.MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptological Hieroglyphic Text, Reliefs and Paintings*, I-VII, Oxford, 1927-1962: 2° ed. I-III, 1960-1981.

PP = W.PEERMANS - E.VAN't DACK, *Prosopographia Ptolemaica*, I-IX (*Stud. Hell.* 6-25), Leuven, 1950-1981.

Ptolemaica Selecta = *Ptolemaica Selecta. Etudes sur l'armée et l'administration lagides*, (*Stud.Hell.* 29), Leuven, 1988.

RBPH = Revue belge de philologie et d'histoire (Brussel).

RdE = Revue d'égyptologie (Parijs).

REG = Revue des études grecques (Parijs)

RFIC = Rivista di filologia e di istruzione classica (Turijn).

RIDA = Revue internationale des droits de l'Antiquité (Brussel).

SEHWW = M.ROSTOVZEFF, *The Social and Economic History of the*

Hellenistic World (I-III), Oxford, 1941.

Stud.Hell. = *Studia Hellenistica* (Leuven).

Studia Papyrologica Varia = *Studia Papyrologica Varia* (P.L.Bat. 14), ed. E.BOSWINKEL-P.W.PESTMAN-P.J.SIJPESTEIJN, Leiden, 1965,

War of Sceptres = E.VAN't DACK-W.CLARYSSE-G.COHEN-J.QUAEGEBEUR-J.K.WINNICKI, *The Judean-Syrian-Egyptian Conflict of 103-101 B.C. A multilingual dossier concerning a 'War of Sceptres'* (*Collectanea Hellenistica* I), Brussel, 1989.

ZÄS = Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde (Leipzig).

ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn).

1. Algemene schets van de politieke situatie in het Lagidenrijk van 116 v. C. tot de ondergang van het rijk.

1.1 Wat vooraf ging.

Om de thema's die in dit werk aan bod komen beter te begrijpen en te situeren, geven we hier wat achtergrondinformatie over de periode vanaf het ontstaan van het Lagidenrijk tot 116 v. C.

Toen Alexander de Grote in 331 v. C. Egypte bij zijn rijk toevoegde, werd hij gezien als de grote bevrijder van een volk dat na een zestigtal jaar van onafhankelijkheid (van circa 410 v.C tot 343 v.C.) terug onder het juk van de Grote Koning was gevallen. Deze tweede Perzische overheersing werd moeilijk aanvaard door de Egyptenaren, die wreed onderdrukt werden. Na de komst van Alexander volgden heel wat Grieken hem naar Egypte.

Bij de dood van Alexander in 323 v. C., werd een strijd uitgevochten tussen zijn generaals om de verdeling van de macht over het grote rijk, de diadochenstrijd. Uiteindelijk verwierf Ptolemaeus, zoon van Lagus, de heerschappij over Egypte. Zo ontstond het Ptolemaeënrijk. Hij riep zichzelf uit tot koning in 305 v. C. Aan zijn opvolgers liet hij een stabiele, relatief evenwichtige staat tussen Grieken en Egyptenaren na. Hij bezette Coele Syrië¹⁰ na 301 v. C. en later Cyprus, vele Aegeïsche eilanden, vele steden op Kreta en het zuiden van Klein-Azië. Onder zijn bewind werden de eerste lijnen van de Griekse administratie van Egypte vastgelegd. Hij stichtte de Alexandrijse Bibliotheek en het Museum. Hij richtte ook de verering van Sarapis op.

¹⁰ Dit was het Syrische gebied: Palestina en Libanon.

Ptolemaeus II Philadelphus breidde het rijk van zijn vader verder uit. Hij had zijn zus Arsinoë II als co-regent. In een eerste Syrische oorlog (274-271 v. C.), behield hij de controle over Coele Syrië, maar in de tweede Syrische oorlog (260-253 v. C.) verloor hij gebied aan Antiochus II. Hij installeerde ook de dynastieke cultus, die Grieken en Egyptenaren verenigde.

Ptolemaeus III Euergetes I, viel Syrië binnen als wraak voor de moord op zijn zus Berenike. Zij werd vermoord door Laodike, de ex-vrouw van haar echtgenoot Antiochus II na diens dood. Dit was het begin van een derde Syrische oorlog. In deze oorlog verwierf hij Seleucia Pieria, de havenstad van Antiochië, de vijandelijke hoofdstad. Deze oorlog zorgde voor een grote gebiedsuitbreiding en was de grootste triomf van de Ptolemaeën ooit.

De derde eeuw v. C. was het hoogtepunt van het Lagidenrijk. Een efficiënte leiding van het land liet een brede buitenlandse handel toe. Het machtige leger maakte interventies in zaken uit heel het Middellandse-Zeegebied mogelijk en Alexandrië werd een bloeiende culturele stad. Toch werden naar het einde van deze eeuw toe reeds spanningen opgemerkt in Egypte door een overexploitatie van het land. Deze spanningen werden nog erger door de corruptie van de ambtenaren. Ook de socio-culturele spanningen tussen een regerende klasse van vreemde origine en een inheemse massa, overladen met belastingen en zwaar werk, werden steeds duidelijker. Daarbij zorgde Antiochus III voor een dreiging van buitenaf.

In de vierde Syrische oorlog (221-217 v. C.) versloeg Ptolemaeus IV Philopator hem bij Raphia in 217 v. C. met de hulp van een troepenmacht van twintigduizend Egyptenaren. De Egyptenaren kregen voor het eerst de kans mee te strijden in het Ptolemaeïsche leger. Ze werden zich bewust van hun krachten en er volgde een opstand tegen het regime in een context van economische crisis die

grotendeels veroorzaakt was door de vele oorlogen. Bij de dood van Ptolemaeus IV Philopator in 205 v. C., was er een afscheuring merkbaar van Opper-Egypte waar een inheemse dynastie het nu voor het zeggen had.

Antiochus III maakte gebruik van deze situatie en bij de vijfde Syrische oorlog (202-200 v. C.), verloren de Ptolemaeën Panium¹¹ en Coele Syrië. De meeste bezittingen in Klein-Azië en in de Aegeïsche zee gingen verloren aan Philippus van Macedonië. De vrede tussen Lagiden en Seleuciden werd bezegeld in een huwelijk tussen Ptolemaeus V Epiphanes en de dochter van Antiochus III, de eerste Cleopatra in de geschiedenis van het Lagidenrijk. In 186 v. C. werd de rebellie in het zuiden definitief verslagen.

Ptolemaeus VI Philometor volgde zijn vader op in 180 v. C. Het land werd vooral door zijn moeder Cleopatra I geregeerd tot haar dood in 176 v. C. Hij huwde zijn zus Cleopatra II. Dit was het begin van een donkere periode van verval van de centrale macht, intriges, dynastieke twisten en een zwakheid tegenover de buitenlandse machten.

Wanneer Antiochus IV Egypte binnenviel (zesde Syrische Oorlog: 170-168 v.C.), werden Cleopatra II en Ptolemaeus VIII, de broer van de koning, samen met hem op de troon gezet. Voor de eerste keer in de Ptolemaeïsche periode drong een vijandelijk leger diep binnen op Egyptische bodem.

In 164 v. C. werd Ptolemaeus VI verdreven door zijn broer. Hij vluchtte naar Rome waarbij Rome de rol van beschermer van het Lagidenrijk voor het eerst op zich nam. De Romeinen zetten hem terug op de troon samen met Cleopatra II. Hij zou regeren over Egypte en Cyprus en Ptolemaeus VIII behield de soevereiniteit over Cyrene. Tussen 163 en 145 v. C verbeterde de binnenlandse situatie

¹¹ In de slag te Panium, op de grens tussen Palestina en Libanon, verloren de Ptolemaeën definitief de heerschappij over Palestina.

in Egypte voelbaar. Ptolemaeus VI probeerde de macht in West-Azië te herstellen door dynastieke huwelijken van zijn dochter Cleopatra Thea met de rivalen, de Seleucidische prinses Alexander Balas en Demetrius II. Met succes viel hij Syrië binnen en hij vroeg de Antiochiden koning van Azië te worden, dit werd een mislukking. Hij stierf in 145 v. C.

Na zijn dood regeerde Ptolemaeus VII Philopator II kort met zijn moeder Cleopatra II. Hij werd vermoord door zijn oom Ptolemaeus VIII bij zijn terugkomst in Alexandrië in augustus/september van 145 v. C.

Deze laatste trouwde met zijn zus, weduwe van zijn broer Cleopatra II. Ze kregen een zoontje Memphites genaamd. Hij nam het epitheton Euergetes aan. Reeds bij het begin van zijn regering stootte hij op tegenwerking van de Alexandrijnen en er volgde een genadeloze repressie.

Door zijn beslissing met zijn nichtje Cleopatra III te trouwen na drie jaar huwelijk met zijn zus, brak in het land een burgeroorlog uit in 132 v.C. Cleopatra III was de dochter van Cleopatra II en Ptolemaeus VI. Zijn nieuwe echtgenote schonk hem twee jongens en drie meisjes. De rivaliteit tussen moeder en dochter was te voorzien, beiden wilden ze hun afstammeling naar voren schuiven voor de troonsopvolging.

Cleopatra II verdreef haar echtgenoot en haar dochter, die de vlucht namen naar Cyprus. Ptolemaeus slaagde erin zijn zoon Memphites naar Cyprus te laten komen, hij liet hem vermoorden en stuurde het lichaam in stukken terug naar zijn moeder. Zo werd het land verdeeld onder de aanhangers van Cleopatra II enerzijds en van Ptolemaeus VIII en Cleopatra III anderzijds. Op zijn beurt slaagde Ptolemaeus VIII erin zijn zus-echtgenote te verdrijven in 124 v. C. en de problemen werden voortgezet. De lokale tegenstellingen tussen Alexandrijnen en de *chōra*, tussen Grieken en Egyptenaren, tussen joden en Grieken

ontaardden in onophoudelijke opstanden, provocaties en represailles; de boeren verlieten hun landen en organiseerden zich in roofbendes; de ambtenaren maakten zich schuldig aan afpersing; de velden werden niet meer bewerkt. Egypte stond op het punt economisch en sociaal ineens te storten. In deze context sloten Cleopatra II en Ptolemaeus VIII weer vrede en bij deze gelegenheid werd in 118 v. C. een amnestiedecreet uitgevaardigd. Ptolemaeus VIII stierf in 116 v. C.¹²

1.2 De opvolging van Ptolemaeus VIII Euergetes II en het verlies van Cyrene in 96v. C.: Cleopatra III, Ptolemaeus IX Soter II en Ptolemaeus X Alexander I.

Van de antieke auteurs is Pausanias de belangrijkste bron voor deze periode. Voor Pausanias is het verhaal over het einde van de tweede eeuw en het begin van de eerste eeuw v. C. in Egypte, één van jaloezie en schandaal, complotten en intriges, moord en het komen en gaan van verschillende koningen.¹³ Zeker is, dat in deze jaren de macht van de koninginnen heel groot was.

Bij zijn dood liet Ptolemaeus VIII twee zonen en drie dochters na uit zijn huwelijk met Cleopatra III: Ptolemaeus en Ptolemaeus Alexander, Cleopatra Tryphaena, de koningin van Syrië; een tweede Cleopatra die gehuwd was met haar broer, de oudere Ptolemaeus en Cleopatra Selene. Hij had ook nog een zoon bij zijn concubine Irene, Ptolemaeus

¹² Voor algemene informatie over deze periode zie: A. BOUCHE-LECLERCO, *Histoire des Lagides*, deel I: *Les cinq premiers Ptolémées (323-181 avant J.C.)*, Parijs, 1903; deel II: *Décadence et fin de la dynastie (181-30 avant J.C.)*, Parijs 1904; E. BEVAN, *The House of Ptolemy, a History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago, 1968 (eerste editie = 1927); E. WILL, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av.J.-C.)*, Nancy, (1982)²; G. HÖLBL, *a History of the Ptolemaic Empire*, Londen-New York, 2002 = vertaling van *Geschichte des Ptolemaerreiches, Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Groben bis zur römischen Eroberung*, Darmstadt, 1994; CAH, VII, deel 1: *The Hellenistic World*, (1984)²; IX: *The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.*, (1994)².

¹³ Paus., I, 9.1-3.

Apion.¹⁴

In zijn testament trof Ptolemaeus VIII ongewone maatregelen. Duidelijk beïnvloed door Cleopatra III, liet hij zijn rijk over aan haar en aan 'degene van haar zonen die zij verkoos'. Cyrene zou geregeerd worden door Ptolemaeus Apion als onafhankelijk koninkrijk. Wat hij voor Cyprus had gepland is onduidelijk. In de praktijk werd de eerstgeborene veelal de opvolger, maar de keuze van de koning was bepalend. Ptolemaeus VIII volgde de traditie dus niet.

Cleopatra had een voorkeur voor de jongste, maar er was tegenwerking van haar moeder en rivale Cleopatra II, van het nationale leger en de Alexandrijnen. De oudere zoon, die bij de dood van zijn vader vermoedelijk in Cyprus verbleef, werd op de troon gezet als Ptolemaeus IX Soter II.¹⁵

In een eerste periode had de jonge koning het moeilijk om op te komen tegen zijn moeder, hij kon ook niet verhinderen dat ze zijn eerste vrouw en zus, Cleopatra IV, aan wie hij heel gehecht was, van hem weghaalde en hem verplichtte te trouwen met zijn jongere zus, Cleopatra Selene, de vijfde Cleopatra.¹⁶ Het regentschap van moeder en zoon is gekend als een periode vol conflicten.

Cleopatra IV die eerder had gehoopt op een plaats in de rij van koninginnen, besloot haar geluk te zoeken bij Antiochus IX Cyzicenus die van 113 v.C. in oorlog leefde met zijn halfbroer Antiochus VIII Grypus. Deze twee strijdden om de troon van het Seleucidenrijk.

¹⁴ E.BEVAN, p. 326. Volgens *CAH* IX, p. 315. waren Ptolemaeus en Ptolemaeus Alexander alleen halfbroers. Als gemeenschappelijke vader hadden ze Euergetes II, de eerste wordt gezien als zoon van Cleopatra II, de tweede als zoon van Cleopatra III. Dit wordt afgeleid uit Egyptische hiërogliefen op de tempelmuren van Edfou en staat tegenover de versie van de antieke auteurs.

¹⁵ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 86-91; E.BEVAN, p. 326-327; E.WILL, p. 440; G.HÖLBL, p. 204-205; *CAH* IX, p. 315; J.WHITEHORNE, *Cleopatras*, Londen, 1994, p. 132.

¹⁶ In de koninklijke documenten werd de moeder altijd eerst genoemd, wat het belang van Cleopatra III aanduidt. In de loop van de tweede eeuw werden de echtgenotes steeds belangrijker. We zagen reeds de ambities van Cleopatra I en Cleopatra II. Deze ontwikkeling zal later culmineren in de persoon van Cleopatra VII.

Cleopatra IV, die niet met lege handen haar bruidegom tegemoet wou gaan, ging eerst naar Cyprus, verzamelde daar een leger en vertrok naar Syrië. Of haar broer Ptolemaeus Alexander, die op dit moment in Cyprus verbleef iets met deze zaak te maken had, weten we niet.

In Syrië werd de strijd uitgevochten en Grypus slaagde erin Antiochië in te nemen en vermoordde Cleopatra IV op aanraden van haar eigen zus, Cleopatra Tryphaena. Deze was met Grypus getrouwd. Nadat Cyzicenus Grypus opnieuw had verslagen, vermoordde hij Tryphaena om zijn vrouw te wreken. Dit speelde zich af in het jaar 111 v.C.¹⁷

In Alexandrië ging de dynastieke strijd verder en nu slaagde Cleopatra III erin de Alexandrijnen op te zetten tegen Soter II. Ze verspreidde het gerucht dat hij plannen smeedde haar te vermoorden. Hij werd verplicht te vluchten en zijn vrouw en zijn twee zonen bleven achter. Ptolemaeus Alexander werd uit Cyprus gehaald en werd uitgeroepen tot koning in 107 v.C. Soter II vluchtte naar Seleucia Pieria en vandaar herstelde hij zijn macht in Cyprus.

De oorlog tussen moeder en zoon werd nu verbonden met de conflicten in het Seleucidenrijk. Daar was de situatie chaotischer dan ooit. Antiochus VIII Grypus was koning in Damascus; Antiochus IX Cyzicenus in Noord-Syrië en Palestina was in handen van de joodse koning Alexander Jannaeus gevallen. Rond 109/108 v.C. had Soter II, een bondgenoot van Cyzicenus, deze 6000 soldaten gezonden om hem te helpen met zijn strijd tegen de joden. Cleopatra III koos de kant van Grypus en de joodse koning.

Soter II trok naar Syrië vanuit Cyprus, Cleopatra vanuit Egypte. Cleopatra Selene, de ex-vrouw van Soter II, werd door haar moeder gedwongen de plaats van haar dode zus Tryphaena in te nemen als echtgenote van Grypus¹⁸. Over de lotgevallen van de oorlog in

G.HÖLBL, p. 206.

¹⁷ A. BOUCHE-LECLERCO, p. 91-93; E. BEVAN, p. 328; G. HÖLBL, p. 206; J. WHITEHORNE, p. 136.

¹⁸ Wanneer Grypus werd vermoord in 96 v.C., trouwde ze met zijn rivaal Cyzicenus.

Palestina, wijden we hier niet verder uit, voor de Ptolemaeën veranderde er niets aan de situatie. Soter II keerde terug naar Cyprus, Cleopatra III naar Egypte.¹⁹

Nu brak er een twist uit tussen Ptolemaeus X Alexander I en zijn moeder. Hij moest Alexandrië verlaten in 103/2, maar kwam terug in 101 v.C. en vermoordde zijn moeder.²⁰ Nu trouwde hij Cleopatra Berenike III, de dochter van zijn broer uit zijn huwelijk met Cleopatra IV.²¹

In 96 v.C. gebeurde er iets dat een grote rol speelde in de desintegratie van het Ptolemaeënrijk. Ptolemaeus Apion, de koning van Cyrene, stierf en liet in zijn testament het land over aan de Romeinen. Het was het eerste stukje van de erfenis van de Ptolemaeën die in Romeinse handen overging. Cyrene was één van de belangrijkste buitenlandse bezittingen van het Egyptische rijk. Het was een rijk land met vele handelsbetrekkingen en nu waren alle inkomsten voor Rome.²²

[1.3 De tweede regeringstijd van Soter II van 88v.C. tot de dood van Ptolemaeus XII Auletes in 51 v.C.](#)

1.3.1 De regering van Ptolemaeus Soter II tot 81/80 v.C.

Deze laatste werd een jaar later vermoord en dan trouwde ze met de zoon van Cyzikenus, Eusebes en dit werd haar vierde huwelijk. J.WHITEHORNE, p. 166-169.

¹⁹ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 93-102; E. BEVAN, p. 329-330; G. HÖLBL, p. 207-209; J. WHITEHORNE, p. 136-142.

²⁰ Dit is de versie van de antieke bronnen, zoals: Paus., I.9.3; Poseidonius, *FGH* 87 F26. Het kon ook een natuurlijke oorzaak zijn, ze was niet ver van de zestig. We weten het niet met zekerheid.

²¹ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 103-106; E. BEVAN, p. 331; E. WILL, p. 441; G. HÖLBL, p. 210; *CAH* IX, p. 315.

²² A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 108-109; E. BEVAN, p. 332; E. WILL, p. 441; G. HÖLBL,

In de herfst van 91 werd er onrust in Zuid-Egypte gemeld. Volgelingen van een rebel hadden landerijen aangevallen in de twee buurgouwen Latopolites en Pathyrites. Enkele jaren later, in 88 v.C., brak er een opstand uit in Thebe. De steden Pathyris en Krokodilopolis, ten zuiden van Thebe, bleven loyaal aan de dynastie. Soter II maakte van die onrust en van de betreurenswaardige situatie in Egypte gebruik.

Bij het begin van 88 v.C. was Alexander I verbannen door een militaire revolte en opstand van de Alexandrijnen. Waarschijnlijk waren de Alexandrijnen beledigd door zijn vriendelijke gevoelens tegenover de Joden. Alexander I vluchtte naar Syrië, waar hij een huurlingenleger samenstelde en Egypte terug binnenviel. Deze poging mislukte en deze keer vluchtte hij samen met zijn vrouw en dochter naar Lycia. Van daaruit wou hij naar Cyprus, maar hij werd op zee gevangen en gedood.

Voor zijn campagne tegen Cyprus had hij geld moeten lenen aan de Romeinen. Waarschijnlijk liet hij zijn rijk als een soort borg over aan de Romeinen in het geval hij zou sterven. Het testament van Ptolemaeus X Alexander I en de vraag dat het opriep, betreffende de voor- en nadelen van Egypte als Romeinse provincie, drukten hun stempel op het politieke leven in Rome in de jaren 60-50 v.C.

Voor een tweede maal regeerde Soter II nu over Egypte en Cyprus en Egypte werden verenigd in één koninkrijk. Hij regeerde samen met zijn dochter, de weduwe Berenike III. Een dergelijke graad van incest is niet ongekend in de faraonische periode, maar dit is het eerste huwelijk van deze aard in de Ptolemaeïsche periode.²³

De acht jaren waarin Soter II regeerde, waren jaren van opstand thuis en in het buitenland. Zijn eerste taak was de opstand in het zuiden overwinnen. De motieven van de opstandelingen waren

p. 210; *CAH* IX, p. 316.

²³ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 109-111; E. BEVAN, p. 332-334; G. HÖLBL, p. 210-211;

verscheiden. Na drie jaar van rebellie werd Thebe verslaan en zwaar geplunderd.²⁴

In zijn externe politiek koos Soter II een neutrale positie. Een nieuwe macht was in die tijd opgekomen in de figuur van Mithridates VI Eupator van Pontus. Zowel Rome als het huis van Mithridates vormden nu een bedreiging voor het Nabije Oosten. Tijdens het regenschap van Soter II lieten de Romeinen de zaak over het testament van Ptolemaeus X Alexander I onbeslist, waardoor hij de kans kreeg de externe zaken met rust te behandelen.

In 88 v.C. had Mithridates alle mannelijke afstammelingen van de Lagiden, de twee zonen van Ptolemaeus IX en de zoon van Ptolemaeus X, gevangen genomen op Cos. In 103 had Cleopatra III hen samen met de Ptolemaeïsche schat naar Cos overgebracht.

Dit verklaart waarom Soter II in 87/86 v.C. weigerde Sulla militaire hulp te verstrekken, wanneer hij vroeg een vloot samen te stellen tegen de Pontische vloot. Hij vreesde dat Mithridates daardoor maatregelen zou nemen en dat zijn zonen in gevaar zouden zijn. Het was moeilijk voor Soter II want hij kon Rome ook niet beledigen, nu zijn broers testament in handen van Rome was. Hij ontving Lucullus, gezonden door Sulla, in Alexandrië en liet hem proeven van de grootste luxe.

De situatie werd nog bemoeilijkt toen de zoon van Ptolemaeus X, de latere Ptolemaeus XI Alexander II erin slaagde te ontsnappen in 84 v.C. en door Sulla naar Rome werd gezonden. Indien Soter II nu de kant van Rome koos, moest hij vrezen voor het leven van zijn zonen, koos hij de kant van Mithridates, dan moest hij vrezen voor een kandidatuur van zijn neef.

Sulla's persoonlijke relatie met de jonge Ptolemaeër gaf hem inzicht in de werking van de Ptolemaeïsche dynastie en hij overwoog de

CAH IX, p. 316.

²⁴ zie verder hoofdstuk 3.

mogelijkheid om in te grijpen bij de volgende troonwissel in Egypte.

De dynastieke twisten om de macht hadden hun stempel gedrukt op de sociale en economische situatie. De opstand (88-86 v.C.) was enkel de top van de ijsberg. Ook de *anachoresis* was een groot probleem, waardoor te weinig land werd bewerkt.²⁵

Ptolemaeus IX Soter II stierf in december 81 en liet zijn dochter Cleopatra Berenike III alleen op de troon.²⁶

1.3.2 De regeringen van Cleopatra Berenike III, Ptolemaeus XI Alexander II, Ptolemaeus XII Auletes en het verlies van Cyprus in 58 v.C.

Aangezien een vrouwelijk regime tegen de tradities van het land inging, moest er een mannelijke vertegenwoordiger gevonden worden. De enige wettelijke afstammeling van de dynastie was dus Ptolemaeus Alexander, die in Rome verbleef. Sulla vond zijn eigen beschermeling op de Egyptische troon plaatsen geen slechte beslissing en hij zond Ptolemaeus Alexander naar Egypte. Er werd voorzien dat hij zou trouwen met koningin Berenike. De korte regeringsperiode van de nieuwe koning was een voorbeeld van de externe en interne situatie waarin Egypte zich bevond. Hij vermoordde zijn stiefmoeder na drie weken en daarop volgde een opstand van de Alexandrijnen waarin de koning werd vermoord zonder dat Rome reageerde.²⁷

Opnieuw was er een probleem voor de opvolging. De enige Lagiden die nog in leven waren, waren de twee onwettelijke zonen van Soter II

²⁵ zie hoofdstuk 4, paragraaf 2.

²⁶ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 112-115; E. BEVAN, p. 334-341; E. WILL, p. 517-518; G. HÖLBL, p. 211-213; *CAH IX*, p. 316-318.

²⁷ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 116-120; E. BEVAN, p. 342; E. WILL, p. 518-519; G. HÖLBL, p. 213; *CAH IX*, p. 318; J. WHITEHORNE, p. 176.

en zijn dochter, die ook door Mithridates VI waren gevangen genomen. Het was belangrijk de troon te vullen voordat Rome zich ging bemoeien. Er was nog altijd de vrees dat de Romeinen de Alexandrijnen het testament van Alexander I zouden voorhouden. Dus de oudste zoon werd uitgeroepen tot koning van Alexandrië, de jongste tot koning van Cyprus. De bijnaam van Ptolemaeus XII werd de fluitspeler of Auletes. Hij trouwde zijn zus Cleopatra VI. Voor de regering van Auletes zijn Cassius Dio en Appianus²⁸ onze belangrijkste literaire bronnen.

Het is mogelijk dat de Romeinen het testament van Alexander I gebruikten om druk uit te oefenen op de koning of om inkomsten af te persen, maar de situatie bleef relatief kalm tot het midden van de jaren zestig van de eerste eeuw v.C. Er werd hevig over gediscuteerd in Rome. De belangrijkste zorg op buitenlands gebied was voor Auletes zich te laten erkennen door Rome als koning van Egypte. De officieren van de verschillende politieke partijen kocht hij om. In het bijzonder rekende hij op de steun van Pompeius. Deze had juist de Derde Mithridatische Oorlog (74/73-63 v.C.) afgesloten en had van Syrië, Pontus en Cilicië Romeinse provincies gemaakt. Ptolemaeus XII bood Pompeius achtduizend ruiters aan voor zijn campagne in Judaea. De Alexandrijnen die zich de tijd herinnerden dat Palestina nog een deel van het Ptolemaeïsche rijk was, keurden deze daad af.

De koning moest de hoge kosten van zijn politiek financieren door het heffen van belastingen. De situatie van de werkende bevolking in Egypte verslechterde dus nogmaals. Ptolemaeus XII hielp Pompeius bij de uitrusting van het leger en daarvoor moest hij zelfs geld lenen van Romeinen, in het bijzonder van de bankier C. Rabirius Postumus. Het werd alsmat erger en de te hoge belastingen leidden tot stakingen.²⁹

²⁸ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, XXXIX, 12-16; XXXIX, 55-58; Appianus, *Ῥωμαϊκὰ ΣΥΡΙΑΚΗ*, XI, 51; *ΜΙΘΡΙΔΑΤΕΙΟΣ*, XII, 114.

²⁹ zie verder hoofdstuk 5.

Wanneer Pompeius dus actief was in het oosten, stelde Auletes zijn hoop op hem. In Rome planden de *populares*, rond Crassus en Caesar geschaard, de eventuele annexatie van Egypte. Met de bedoeling dit te vermijden, beloofde Auletes zesduizend talenten aan Caesar en Pompeius in ruil voor een erkenning als wettelijke koning van Egypte, een som gelijk aan de gehele jaarlijkse inkomst van Egypte. Bij een *senatus consultum* werd hij uitgeroepen tot koning van Egypte en 'bondgenoot en vriend van het Romeinse volk'.

Maar in het *senatus consultum* werd niets gezegd over Cyprus. In 58 v.C. vaardigde de tribuun Clodius van de partij van Caesar, een wet uit waarin Cyprus een Romeinse provincie werd. De koning werd in ruil voor zijn land een ambt als hogepriester in de tempel van Aphrodite in Paphos aangeboden: hij verkoos echter zelfmoord te plegen.

Zo bleef Egypte over als enige bezit van de Lagiden. Cyrene en Cyprus waren beide in handen van de Romeinen. De Alexandrijnen kwamen nu in opstand tegen Auletes: hij had niets gedaan om zijn broer te redden en hij werd uit Egypte verstoten in 57 v.C. Auletes ging in Rome klagen en vroeg daar zijn positie te verzekeren door Romeins militair geweld.³⁰

1.3.3 De terugkomst van Auletes tot zijn dood in 51 v.C.

De Alexandrijnen zetten nu de oudste dochter van Ptolemaeus XII op de troon, Berenike IV, samen met haar moeder Cleopatra VI.

De Alexandrijnen verwachtten weerstand van de Romeinen en van de inwoners van Egypte door dit nieuwe regime, met een vrouw aan het hoofd. Ze zochten dus een man voor Berenike. Ze stelden een Seleucus, die beweerde afstammeling te zijn van het Seleucidenhuis, voor. Hij huwde Berenike, maar werd door haar na een paar dagen

³⁰ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 121-144; E. BEVAN, p. 343-355; E. WILL, p. 519-522; G. HÖLBL, p. 222-227.

vermoord. Een zekere Achelaus, die de zoon van Mithridates VI beweerde te zijn, werd openlijk aanvaard als haar toekomstige echtgenoot. Hij was echter de zoon van een generaal van Mithridates die Achelaus heette.

In Rome werd Ptolemaeus XII gesteund door Pompeius. In realiteit wilde Pompeius alleen een militaire campagne voeren in Egypte. Door omkoping of door het beloven van grote sommen, kreeg Auletes brieven van steun van Pompeius geadresseerd aan de proconsul van Syrië, A. Gabinius. Deze marcheerde naar Egypte door Palestina. Aan het hoofd van de ruitery stond Marcus Antonius. Auletes werd voor een tweede keer koning van Egypte door tussenkomst van een Romeins leger. Ptolemaeus XII vierde zijn terugkomst met slachtingen en verbanningen. Zijn eerste slachtoffer was Berenike, die de macht had gegrepen tijdens zijn absentie.³¹

Velen beweren dat Egypte vanaf dit moment onder het protectoraat van Rome was gevallen. Daar is discussie over mogelijk aangezien de Romeinen heel lang onverschillig hebben gestaan tegenover de Egyptische zaken, door het verval van de macht en door de afstand van Egypte tot de primaire Romeinse interesses in het Oosten. Natuurlijk waren er figuren in Rome die wel veel interesse voor Egypte tonen. Rome observeerde de zaken meer dan dat ze ingreep.³²

In Egypte werden enkele Romeinse troepen achtergelaten om de koning te beschermen, de Gabiniani.

Papyrologische en epigrafische bronnen tonen aan dat Egypte de zwartste periode van zijn geschiedenis onder Ptolemaeïsch bewind meemaakte. Door de hoge sommen die Auletes nodig had om zijn

³¹ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 144-165; E. BEVAN, p. 355-357; E. WILL, p. 523; G. HÖLBL, p. 227-230.

³² E. WILL, p. 523; voor de debatten over de kwestie te Rome, zie A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 153-163.

politiek te financieren, ging de rurale bevolking gebukt onder overdreven hoge belastingen. Deze bevolking reageerde, zoals ze reeds een eeuw moest doen: door stakingen en vlucht; de dorpen ontvolkten; de landen bleven braak liggen; er was onzekerheid alom en de economie was volledig ineengestort. Zoals zijn voorgangers deden, probeerde Auletes zijn gedrag te compenseren door toegevingen te doen aan de clerus. Maar het verlenen van het asielrecht en de *philantropa* was beperkt tot een bepaalde klasse, de clerus, de situatie in de *chôra* werd er niet door verbeterd. Daarbij stelde hij de Romeinse financier C. Rabirius Postumus aan als *dioiketes* om zijn schulden te regelen ten nadele van de Egyptische bevolking.³³

Ptolemaeus XII stierf in 51 v.C. Hij liet vier kinderen na: Cleopatra VII, Ptolemaeus XIII, Ptolemaeus XIV en Arsinoë IV.

Reeds bij het einde van zijn heerschappij nam hij Cleopatra VII als co-regent. In zijn testament werd de oudste broer bij haar op de troon voorzien. Hij stelde Rome ook verantwoordelijk voor het voortbestaan van de dynastie. Elke opvolging van de troon zou moeten gebeuren onder het toezicht van Rome.

Zijn politiek had Egypte een zekere autonomie gegarandeerd, maar had ook het niveau van Romeinse tussenkomst in Egypte vergroot.³⁴

1.4. De regering van Cleopatra VII tot het einde van het Ptolemaeënrijk in 30 v.C.

1.4.1 De opvolging door Cleopatra VII tot de Alexandrijnse oorlog in 47 v.C.

Talrijke boeken en artikels werden geschreven over de meest

³³ E.WILL, p. 525-526. Zie ook verder

³⁴ E.BEVAN, p. 356; G.HÖLBL; p. 230.

bekende Cleopatra, Cleopatra VII.³⁵ Het is niet onze bedoeling een uitgebreide analyse te geven van haar leven, haar doelen, haar reputatie. Hetgeen volgt is een korte bespreking waarin de belangrijkste punten worden aangegeven. We proberen de zaken ook niet uit Romeins standpunt te bekijken, zoals vele studies deden, maar we beperken ons tot de situatie in Egypte.

In het begin van haar regering bevond Egypte zich in een miserabele toestand. Het land was territoriaal ingekrompen, alleen Egypte zelf bleef over. De afhankelijke gebieden Coele Syrië, Cyrene en Cyprus waren nu in Romeinse handen. De waardigheid van de koninklijke familie was nooit zo laag geweest, de koning was een lakei van de Romeinen.

Toch wanneer het rijk helemaal verloren leek te zijn, konden de Ptolemaeën bijna een gebied in hun macht krijgen dat zich uitstreckte over al de voorouderlijke bezittingen en meer. In een periode dat de macht van Rome zo groot was, slaagde de koningin erin deze macht te gebruiken als instrument om haar doelen te bereiken. Haar aantrekkelijkheid speelde een determinerende rol op politiek en militair gebied.

Kort na de troonsbestijging verdreef Cleopatra VII haar broer Ptolemaeus XIII en regeerde alleen voor achttien maanden. Bij de herfst van 50 v.C. kregen aanhangers van Ptolemaeus XIII de bovenhand. Dit blijkt in een *prostagma* van 27 oktober waarin de koning voor de koningin wordt vernoemd.³⁶ Het beveelt de verkopers van graan en groenten, die gekocht werden in Midden-Egypte, al hun producten naar Alexandrië te transporteren op straffe van dood. De overheid wou zo de hongerrellen onderdrukken in Alexandrië. Andere documenten tonen ook de moeilijke economische situatie;

³⁵ Voor de klassieke auteurs, zie hoofdstuk 5, paragraaf 4.

³⁶ *C.Ord.Ptol.*, n°73, p. 204-207.

overbelasting, *anachoresis* als gevolg en ontvolking van bepaalde gebieden. Alleen de priesters waren achtergebleven in hun heiligdommen. Zij hadden vaak te kampen met dieven. Tussen 50 en 48 v.C. teisterde een extreme droogte het land, die de al zo onevenwichtige economie nog verslechterde. In 48 v.C. was de Nijloverstroming een derde minder groot dan normaal.³⁷

In Opper-Egypte was het rustig in deze periode. Dit is te wijten aan de goede invloed van de familie van Kallimachus.³⁸

Terwijl er in Egypte een nieuwe dynastieke twist tussen Cleopatra VII en Ptolemaeus XIII oplaaide, werd de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar uitgevochten te Pharsalus in Griekenland in augustus 48v.C. Bij zijn nederlaag vluchtte Pompeius naar Egypte.

Cleopatra VII en haar broer werden beiden gesteund door een menigte Alexandrijnen. Uitgesloten van het regentschap, nam ze de vlucht naar de Arabo-Palestijnse grenzen om er een troepenmacht te verzamelen. Ptolemaeus XIII maakte Pelousion klaar voor de verdediging.

Het Ptolemaeïsche huis was verplicht Pompeius hulp te verlenen door de vriendschapsrelatie opgebouwd door Ptolemaeus XII en Pompeius. Maar nu pleegde de dynastie hoogverraad door Pompeius te vermoorden bij zijn aankomst in de haven van Pelousion. Hiermee wou ze aan Caesar tonen dat ze elke band met de vijand wou verbreken om een invasie van hem in Egypte te vermijden.

De rest van het verhaal is goed gekend. Enkele dagen later kwam Caesar in Alexandrië aan. Hij zorgde voor een verzoening tussen de twee regenten. Caesar had de gevaren van een complexe situatie onderschat en weldra volgde een oorlog in de stad, de Alexandrijnse oorlog.³⁹

³⁷ E.WILL, p. 530-531; G.HÖLBL, p. 231; zie hoofdstuk 4, paragraaf 1.

³⁸ E.BEVAN, p. 362.

³⁹ A.BOUCHE-LECLERCQ, p. 182-213; E.BEVAN, p. 362-363; E.WILL, p. 531-532;

1.4.2 Vanaf de Alexandrijnse oorlog in 47 v.C. tot de Iden van maart in 44 v.C.

We wijden hier niet verder uit over deze oorlog.⁴⁰ Ptolemaeus XIII verdronk in de strijd en na zijn overwinning besloot Caesar de positie van Cleopatra als koningin van Egypte te versterken. Puur formeel werd haar jongere broer naast haar op de troon gezet, Ptolemaeus XIV.

Een tocht op de Nijl van de twee geliefden in de lente van 47 v.C. versterkte haar prestige bij de inheemse bevolking. Caesar kon kennis maken met het land dat nu heel direct aan zijn eigen persoon was verbonden. Daarna verliet Caesar Egypte en liet drie legioenen achter.

Enkele weken na zijn vertrek, beviel Cleopatra van een zoon, Ptolemaeus XV Caesar, Caesarion genoemd. Een jaar later vertrok Cleopatra met haar zoon en broer naar Rome, in de eerste plaats om de vriendschap en bondgenootschap met het Romeinse volk en de senaat te vernieuwen. Uiteindelijk ging het er ook om Caesar te bezoeken. Ze verbleven in Rome tot de Iden van Maart 44 v.C., de dag waarop Caesar werd vermoord.

Cleopatra's effect op Caesar mag niet onderschat worden. Beïnvloed door haar, ging hij meer en meer als een hellenistisch vorst regeren. Na Caesars dood, vertrokken de Ptolemaeën terug naar Alexandrië. Cleopatra had haar doel, Caesarion tot enige mannelijke erfgenaam van Caesar uit te roepen, niet bereikt.

Snel na hun thuiskomst liet ze haar broer vermoorden. Haar zoon

G.HÖLBL, p. 232-233; M.CHAUVEAU, *L'Égypte au temps de Cléopâtre, 180-30 av.J.-C.*, Saint-Amond-Montrond, 1997, p. 29-31.

⁴⁰ Voor meer informatie zie A.BOUCHE-LECLERCQ, p. 197-213; E.BEVAN, p. 364-365; G.HÖLBL, p. 233-237.

werd haar coregent.⁴¹

1.4.3 Onzekere jaren voor Egypte van 44 tot 31 v.C.

Vanuit Egypte volgde Cleopatra de strijd die volgde op Caesars dood. Tot de slag te Philippi in 42 v.C., waar Antonius en Octavianus de overwinning haalden, deed Cleopatra niets om de overwinnende, noch de overwonnen partij te steunen. Deze politiek van inactiviteit was verstandig.

Na de overwinning werden de machten verdeeld onder de triumviri, Antonius kreeg het oosten toegewezen.

Hij vroeg Cleopatra hem te ontmoeten in Tarsos in Cilicia. Antonius wou zeker zijn van haar steun in de Parthische oorlog die zou volgen.⁴² Met Antonius aan haar zij had Cleopatra de macht om moorden op haar vijanden te laten uitvoeren. Zo werden haar zus Arsinoë IV en de ex-strateeg van Cyprus, die was gevlucht na Philippi, vermoord.

Cleopatra en Antonius leidden een leven vol luxe en feesten. De details van hun relatie zijn goed gekend. Wij kijken vooral naar de ambities van het koppel.

In het begin had Cleopatra ambities gekoesterd: haar eigen politieke overleving en de voortzetting van het koninkrijk. De eerste had ze kunnen bereiken door haar broer te vermoorden, de tweede hing af van de goede wil van de vertegenwoordiger van de Romeinse macht in het oosten, Antonius. Pas later ontdekte ze welke invloed ze op hem had. Ze buitte zijn militaire en politieke macht uit om de Ptolemaeïsche macht te restaureren. Antonius aan de andere kant zag in Egypte een goede bron van inkomsten om zijn oorlog tegen de

⁴¹ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 213-228; E. BEVAN, p. 366-369; E. WILL, p. 532-536; G. HÖLBL, p. 238-239; M. CHAUVEAU, p. 32-33.

⁴² A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 233-235; E. BEVAN, p. 373; E. WILL, p. 540; G. HÖLBL, p. 240;

Parthen te financieren.⁴³ Als er sprake was van passie, dan zeker gemengd met politieke belangen.

Hij organiseerde het oosten volgens een systeem van provincies, bestuurd door Romeinen. Deze waren Bithynië, Syrië en Azië.

In 37 zag hij Cleopatra terug na drie jaren scheiding. In tussentijd was hij gehuwd met Octavia, de zus van Octavianus. Dit huwelijk werd gesloten na het verdrag van Brindisium, waar de macht van de triumviri werd vernieuwd. Het moest een eventuele oorlog tussen Antonius en Octavianus verhinderen.

Antonius voerde een herverdeling van de territoria in, waarbij aan Cleopatra aanzienlijke delen werden gegeven. Ze kreeg het koninkrijk van Chalkis in Libanon, Judea en de naburige regio van het Nabataeïsche koninkrijk, gronden in Creta en de stad Cyrene. Deze giften maakten het systeem gemakkelijker met het oog op de expeditie tegen de Parthen. Het was belangrijk dat de gebieden bestuurd werden door bekwame personen. Ook voor inkomsten voor de expeditie en voor een eventuele oorlog met Octavianus, was de steun van de Egyptische koningin belangrijk.

In de propaganda van de koningin werd de gebiedsuitbreiding gezien als haar overwinning. In Rome werden deze giften met argwaan bekeken.⁴⁴

De invloed van Cleopatra was niet gering, zoals ze ook bij Caesar had gedaan, liet ze Antonius evolueren naar een hellenistisch heerser.

In de herfst van 37 v.C. werd in het verdrag van Tarentum de macht van het triumviraat nogmaals vernieuwd. Dit gaf Antonius de kans zich volledig op de oorlog tegen de Parthen te concentreren. De campagne

⁴³ E.WILL, p. 544; M.CHAUVEAU, p. 35.

⁴⁴ E.BEVAN, p. 375; E.WILL, p. 544-546; G.HÖLBL, p. 242; M.CHAUVEAU, p. 35-36.

in Armenië en Medië van 36 v.C. liep echter minder goed af dan voorzien. Na een tweede campagne in Armenië, werd het land geannexeerd.

Hij hield een triomftocht in 34 v.C. in Alexandrië, dat een tweede Rome werd. Bij deze gelegenheid werden de kinderen van Cleopatra en Antonius gekroond, de jongste Ptolemaeus Philadelphus, geboren in 36 v.C. werd koning van Phoenicië, Cilicië en de Syrische grond tot aan de Eufraat en Alexander Helios, geboren in 40 v.C., kreeg Azië aan de andere kant van de Eufraat, dus Armenië, Medië en heel het Parthenrijk zou hij gemakkelijk kunnen innemen. Cleopatra Selene, de tweelingzus van de laatste, kreeg Cyrene en het naburige Libië. Daarbij treedden Cleopatra en Antonius in het huwelijk, een huwelijk dat door de Romeinse wet niet werd erkend .

Nadat Sextus Pompeius en Lepidus geëlimineerd waren in 36 v.C. werden de oost-west rivaliteiten heviger.

In 35 v.C zou Antonius een nieuwe campagne voeren tegen de Parthen, maar toen hij hoorde dat Octavia hem tegemoet zou komen, keerde hij terug en verzocht haar niet te komen. Dit zorgde voor reactie van Octavianus, die vond dat hij zijn zus verkeerd behandelde.⁴⁵

In december 33 v.C. was het triumviraat voorgoed afgelopen. In datzelfde jaar stuurde Antonius Octavia een echtscheidingsbrief, beïnvloed door Cleopatra. Dit was een enorme belediging voor de zus van Octavianus en deze laatste zorgde door een grootse propaganda voor een openlijke oorlogsverklaring.

In het testament van Antonius werd Caesarion nogmaals erkend als zoon van de grote Caesar. De inhoud van het testament werd sterk bekritiseerd door Rome en het volk begon te geloven dat Antonius de

⁴⁵ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 251-285; E. BEVAN, p. 375-376; E. WILL, p. 549-551; G. HÖLBL, p. 243-244; M. CHAUVEAU, p. 36.

hoofdstad van het rijk van de Tiber naar de Nijl wou verplaatsen als hij zou winnen. Vanaf dit moment werd Cleopatra als een monster gezien. Zo werd ook de grondslag voor de ideologie van het latere principaat gelegd, in de welke Augustus wordt voorgesteld als *vindex libertatis*.

In de lente van 31 v.C brak de oorlog uit. Cleopatra's invloed valt niet te onderschatten. Waarschijnlijk was ze de oorzaak van Antonius' mislukking om Octavianus aan te vallen in Italië, hoewel hij de militaire overmacht had. Zij verkoos een verdedigende tactiek vanaf Cyrene tot de Ionische zee en ze wou een invasie door Octavianus vermijden. Dit bewijst dat ze haar koninkrijk wou verdedigen en geen plannen koesterde Rome aan te vallen, zoals Octavianus' propaganda voorspelde.

Na de nederlaag bij Actium op 2 september 31 v.C., bracht Cleopatra haar land in staat van verdediging. In de lente van 30 v.C. rukten de legers van Octavianus op ten oosten en westen naar Egypte. Op 1 augustus 30 viel Octavianus Alexandrië binnen en maakte officieel een einde aan het Ptolemaeënrijk.

Cleopatra ging naar haar mausoleum en liet Antonius door een boodschap weten dat ze dood was, daarop pleegde Antonius zelfmoord. Misschien dreef Cleopatra hem tot zelfmoord om verdere mogelijkheden niet uit te sluiten.⁴⁶

Ze wou zichzelf niet opofferen als spektakel in Octavianus' triomftocht in Rome en regelde haar plan om zelfmoord te plegen. Plutarchus' verhaal over haar dood, vindt een plaats in de wereldliteratuur. Of ze nu al dan niet door een slangenbeet werd gedood, blijft een mysterie.⁴⁷

⁴⁶ Dit kan ook de invloed van de legende zijn die haar in een negatief licht plaatst. In Plutarchus lezen we dat Cleopatra, wanneer ze zag dat de oorlog in Actium gewonnen zou worden door Octavianus, Antonius verliet in de hoop op goede voet met de overwinnaar te staan. Antonius wordt voorgesteld als een verliefde dwaas.

⁴⁷ Zie ook L.MOOREN, *De dood van Cleopatra*, in *Kleio* 30, (2000-2001), p. 76-77;

De Romeinse interventie samen met Ptolemaeus XII's omkopingspolitiek verzwakten Egypte hopeloos. 30 v.C. is dan ook het begin van de geschiedenis van de Romeinse provincie Aegyptus. Caesarion, de natuurlijke zoon van Caesar, werd door Octavianus, zijn adoptiefzoon brutaal vermoord. De kinderen van Antonius en Cleopatra werden opgevoed door Octavia.⁴⁸

Op sociaal-economisch gebied ging het de eerste jaren van het bewind van Cleopatra VII moeilijk. De jaren 40 waren gekarakteriseerd door hongersnood veroorzaakt door de lage stand van de Nijl. Cleopatra verdeelde graan uit de koninklijke opslagplaatsen over de inwoners van Alexandrië. De *chôra* en in het bijzonder Opper-Egypte moesten in hun eigen noden voorzien.

De inflatie stopte ook niet. Maar uit de sommen die Cleopatra VII aan Antonius gaf, in geld en natura, blijkt dat een harde exploitatie van het land nog steeds mogelijk was, waarschijnlijk ten koste van de landbouwbevolking die relatief kalm reageerde in vergelijking met de vorige periodes.⁴⁹

In de latere regeringsjaren is wel een verbetering merkbaar. In de papyrologische bronnen vinden we geen klachten van de bevolking terug en wel een verhoogde productiviteit in de landbouw.⁵⁰

In 36 v.C. nam Cleopatra de titel 'koningin Cleopatra, de Godin, de Jongere, Vaderlievend en Vaderlandlievend' aan. Deze titel gebruikte misschien als propagandamiddel om in te gaan tegen de beschuldigingen dat ze haar land aan de Romeinen verraadde. Of misschien school ook een element van waarheid in de titel. Ze was tenslotte de enige Ptolemaeïsche regent die de taal van het land sprak, haar edicten werden gepubliceerd in het demotisch en in het Grieks, ze

Kleio 30, 2001: *Kleio goes Cleo*, werd volledig gewijd aan de figuur van Cleopatra.

⁴⁸ A. BOUCHE-LECLERCQ, p. 291-359; E. BEVAN, p. 376-383; E. WILL, p. 551-552; G. HÖLBL, p. 244-249.

⁴⁹ E. WILL, p. 538.

⁵⁰ zie hoofdstuk 5, paragraaf 1.

herwon Cyprus van Caesar en delen van Syrië van Antonius en na de Alexandrijnse oorlog in 47 v.C. herstelde ze de voorspoed in het land.⁵¹

⁵¹ H.MAEHLER, *Egypt under the Last Ptolemies*, in *BICS* 30, (1983), p. 8.

2. De opstanden in hellenistisch Egypte

De koningen in Egypte zagen zichzelf als weldoeners maar de Egyptenaren deelden deze visie niet altijd. Na twee generaties van Ptolemaeïsche heerschappij werden in het midden van de derde eeuw v.C. reeds golven van weerstand merkbaar en vanaf het einde van de derde eeuw werden opstanden een blijvende factor in de geschiedenis van het rijk. Vanaf het midden van de tweede eeuw v.C. werd het ook moeilijk revoltes, burgeroorlogen en dynastieke twisten van elkaar los te denken.

De opstanden waren hopeloos voor de bevolking. De toestand van landbouwers die aan de opstanden deelnamen verbeterde niet. In militaire repressies van de overheid verloren ze vaak hun leven of verloren ze familieleden. Na anderhalve eeuw van weerstand bleven het administratief systeem van de Ptolemaeën en de regering in stand. Over de oorzaken van de opstanden is veel gediscuteerd. Twee verklaringen worden meestal aangehaald: het anti-Griekse Egyptische nationalisme en de sociaal-economische omstandigheden.

In dit hoofdstuk willen we een algemeen portret vormen van deze opstanden. Eerst wijden we een paragraaf aan de bronnen die ons ter beschikking staan voor de reconstructie van de feiten, daarna volgt een beknopt overzicht van de verschillende opstanden onder Ptolemaeïsch bewind en we besteden ook aandacht aan de interpretaties van die opstanden, hun oorzaken, de motieven van de rebellen,... Dit alles als inleiding op een volgend hoofdstuk, namelijk de opstanden van de eerste eeuw v.C.

2.1. De bronnen

Over heel wat feiten zijn de auteurs over de opstanden in

hellenistisch Egypte het niet eens, zoals bijvoorbeeld de vraag of de opstanden een uiting van nationalisme waren of een socio-economisch karakter hadden. Dit komt grotendeels doordat heel wat getuigenissen met de tijd verloren zijn gegaan, door het disparate karakter van het geheel van documentatie: klassieke auteurs, papyri, opschriften, numismatisch en archeologisch materiaal en door het analytische karakter van veel geïsoleerde bronnen: veel teksten beperken zich tot een min of meer compleet relaas van de feiten maar ze zwijgen over de context, de oorzaken en gevolgen.

Bij de klassieke auteurs rekenen we Polibius, Diodorus, Pausanias, Strabo, Justinus en St. Jeromus. We moeten bij een studie van deze bronnen kritisch te werk gaan want meestal beschrijven ze de opstanden vanuit het oogpunt van een vreemdeling.

Maar onze documentatie is grotendeels van papyrologische aard, in mindere mate van epigrafische. We vinden in deze bronnen details die ons beeld over de opstanden kunnen verduidelijken. In de Griekse bronnen vinden we koninklijke ordonnantiën van vrede en hervorming, administratieve brieven, juridische documenten, maar naast deze informatie van officiële instanties vinden we ook klachten van de slachtoffers. De hiëroglifische en demotische documenten laten ons toe de visie van de Egyptenaren te onderzoeken.⁵²

Een bijzondere aandacht genieten de documenten die getuigen van een usurpatie met de titel 'farao', of de Griekse bronnen waarin woorden voorkomen als '*tarachè*', '*apostasis*', en '*amixia*'. Ook de Egyptische bronnen met de term *bks* (opstand of opstandeling) zijn van groot belang. Verder wijzen ook documenten waarin een beweging van troepen merkbaar is vaak op problemen.⁵³

⁵² CLAIRE PREAUX, *Esquisse d'une histoire des révolutions égyptiennes sous les Lagides*, in *CdE* 11, (1936), p. 522-523; W. PEREMANS, *Les révolutions égyptiennes sous les Lagides*, in *Das Ptolemäische Ägypten*, ed. H. MAEHLER en V.M. STROCKA, Mayence, 1978, p. 40-41.

⁵³ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, *Les révolutions égyptiennes. Recherches sur les troubles intérieurs en Egypte du règne de Ptolémée IV Philopator aux premiers temps de la domination romaine (221-29 av.n.è.)*, Versailles, 2000, p. 8.

De laatste decennia is onze documentatie over de opstanden aanzienlijk aangegroeid. Er zijn bijvoorbeeld de nieuwe publicaties van demotische teksten, maar ook de correcties op reeds uitgegeven papyri.

2.2 Beknopt overzicht van de opstanden tijdens het Ptolemaeïsch bewind⁵⁴

De problemen met verzetsbewegingen in de eerste eeuw v.C., die in het volgend hoofdstuk worden besproken, waren geen uitzondering in de geschiedenis van de Ptolemaeïsche heerschappij. Anderhalve eeuw, vanaf het bewind van Ptolemaeus III Euergetes, werd het land erdoor geteisterd.

2.2.1 Ptolemaeus III Euergetes - 245 v.C.

Enkele antieke auteurs spreken over een opstand onder de heerschappij van Ptolemaeus III Euergetes in 245 v.C.⁵⁵ We weten echter niet of er inderdaad een echte opstand plaatsvond of wat werkelijk gebeurde. Toch is het zeker dat er moeilijkheden waren.⁵⁶

⁵⁴ Voor een gedetailleerde studie, zie CLAIRE PREAUX, pp. 522-552; B.C. MCGING, *Revolt Egyptian Style; Internal Opposition to Ptolemaic Rule*, in *AfP* 43, (1997), p. 273-314; ANNE-EMMANUELLE VEISSE.

⁵⁵ St. Jerome bij Porphyrios, *FGH* II B, 260 F43.

⁵⁶ *P.Hib.* II, 198 bezorgt ons interessante informatie. Er worden oplossingen gezocht voor het probleem van bandieten, deserteurs en degene die hen een schuilplaats toedienen en andere problemen van publieke orde aan de hand van ordonnantiën. Aan de andere kant kunnen deze problemen misschien niet gezien worden als een reden tot opstand. Er zijn in de Hibeh-papyrus ook aanduidingen van misbruik van functionarissen. Dit kan de bevolking wel tot opstand gedreven hebben. Er waren tekens van problemen in de landbouw: bijvoorbeeld *P.Mich.Zen.* 43, 5-6 (253 v.C.). Belangrijk waren ook de *anachoresis* en de stakingen: *PSI* V, 502 (257/256 v.C.). Dit alles wijst nog niet op een landbouwsysteem in crisis, wel op een soort van private problemen die men in elke periode terugvindt. De mogelijkheden van een opstand werden behandeld door W.HUSS, *Eine Revolte der Aegypter in der Zeit des 3. Syrischen Krieges*, in *Aegyptus* 58, (1978), pp. 151-156; H.HAUBEN, *L'Expedition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C. Quelques mises au point*, in *AfP* 36, (1990), pp. 29-37.

2.2.2 Ptolemaeus IV Philopator. Na Raphia 217 v.C.

Polibius⁵⁷ verhaalt ons over de opstand van de Egyptenaren na de slag bij Raphia in 217 v.C. Ptolemaeus IV Philopator had hen bewapend en daarna ontslagen. Ze maakten hun bedenkingen over de zwakte van deze vreemde overheersing die hen nodig had om te overleven. Trots over hun succes te Raphia, wilden ze de bevelen van hogerhand niet meer aanvaarden.⁵⁸ Over het precieze begin van de opstand bestaat discussie.⁵⁹ De opstandelingen brachten onrust in de gouwen en beschadigden de tempels. De Egyptische clerus werd dus ook aangevallen, wat de idee van een sociaal-economische verklaring in plaats van een nationalistische verklaring voor de opstanden voedt. De tempels waren immers centra van rijkdom, potentiële plaatsen om te plunderen. Het is natuurlijk ook mogelijk dat de clerus een doelwit was door hun samenwerking met de Ptolemaeën.

2.2.3 Ptolemaeus V Epiphanes : Neder-Egypte 197/185 v.C.

Polibius⁶⁰ licht ons in over een opstand in Neder-Egypte, in de Saïtes, in 197/185 v.C.⁶¹ Hij vertelt dat wanneer Ptolemaeus V Epiphanes Lycopolis bestormt, de leiders van de Egyptenaren zich overgaven en dat hetzelfde gebeurde wanneer Polykrates de rebellen overwon. Het

⁵⁷ Pol., V, 107; Pol., V, 87; Pol., XIV,12.

⁵⁸ A.BOUCHE-LECLERCQ, p. 314-316.

⁵⁹ B.C.MCGING, p. 280-282. In het Memphisdecreet van 217 v.C. (H.GAUTHIER en H.SOTTAS, *Un décret trilingue en l'honneur de Ptolémée IV*, Cairo, 1925; A.BERNARD, *la prose sur pierre dans l'Egypte hellénistique et romaine*, Parijs, 1992, n.14), dat Philopators campagne tegen Raphia, zijn grote overwinning, zijn verwelkoming in Syrië en zijn triomfale thuiskomst in Egypte in een demotische versie beschrijft en de periode na zijn thuiskomst in een Griekse versie, wordt geen opstand vermeld. In het Memphisdecreet van 196 v.C. (de Rosetta-steen, *OGIS I*, 90; A.BERNARD, n.16) wordt Ptolemaeus V Epiphanes geëerd en er wordt beschreven hoe hij een opstand in de Delta gedaan maakte en de leiders van de opstandelingen uit de tijd van zijn vader strafte.

⁶⁰ Pol., XXII, 17.1-6.

⁶¹ A.BOUCHE-LECLERCQ, p. 365-366; p. 394-395.

eerste incident verwijst duidelijk naar de bestorming van Lycopolis in 197 v.C., verhaald in de Rosetta-steen. Ondanks de bestorming van Lycopolis, duurden de moeilijkheden voort in de Delta na 197 v.C. Volgens Polibius zou de overwinning van de laatste rebelse leider slechts aan het einde van het bewind van Epiphanes hebben plaatsgevonden. De executies van Saïs kunnen gedateerd worden in het jaar 185/184 v.C. In de Rosettasteen is er sprake van geweld tegen de tempels en inwoners door de rebellen.⁶²

De tempels vormden dus nogmaals een doelwit. Nu leren we ook de namen van de rebellen kennen. Alle namen vermeld door Polibius zijn Egyptisch.

2.2.4 Ptolemaeus IV Philopator/ Ptolemaeus V Epiphanes: de opstand van Haronnophris en Chaonnophris in de Thebais 206-186 v.C.

In 205 v.C. ontstond de grootste opstand van inboorlingen tegen Ptolemaeïsch bewind. De Egyptische leider Haronnophris liet zich in Thebe tot farao kronen. Chaonnophris volgde hem op en deze werd verslagen in 186 v.C. In de twintig jaar van opstand nam de macht van deze inheemse dynastie nu eens toe, dan weer af. Een inscriptie van de tempel van Edfou leert ons dat de werken aan de tempel onderbroken werden door de opstand in 207/206 v.C. en dat ze pas hernomen werden in 186 v.C. De opstand kreeg veel aandacht in recente studies.⁶³

⁶² In *P.Mich.* 6947 (zie L.KOENEN, *Royal Decree of november 12, 198 B.C. (?): on sale of Egyptians enslaved in unrest (P.Mich. Inv. 6947)*, in *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia*, III, Napoli, 1984, p. 915-916) wordt een verwijzing gemaakt naar een *prostagma* van 12 november 198 dat betrekking heeft op eigenaars van Egyptenaren die in slavernij waren geraakt tijdens de opstand. Dit is een voorbeeld van de brutaliteiten van de opstand. De rebellen doodden mannen en brachten vrouwen in slavernij.

⁶³ M.ALLIOT, *La Thébaïde en lutte contre les rois d' Alexandrie sous Philopator et Epiphane (216-184)*, in *RBPH* 29, (1951), p. 421-443; P.W.PESTMAN, *Harmachis et Anchmachis, deux rois indigènes du temps des Ptolémées*, in *CdE* 40, (1965), p. 157-170; W.CLARYSSE, *Notes de prosopographie thébaine 7. Hurgonaphor et*

Als gevolg van deze verwarde toestand profiteerden mensen ervan land in bezit te nemen dat niet van hen was.

De reacties van het bestuur, naast militaire onderdrukking, kunnen ons iets bijbrengen over de oorzaken van de opstand. Twee belangrijke documenten daarvoor zijn het Memphisdecreet van 27 maart 196 v.C. enerzijds en het amnestiedecreet van 9 oktober 186 v.C. anderzijds.

In het Memphisdecreet leren we dat de overheid, in deze periode was dit Ptolemaeus V Epiphanes, de bezittingen van de rebellen had geconfisqueerd. Ze worden uitgenodigd om naar huis terug te keren en dan worden hun bezittingen teruggegeven. Aan de hand van concessies wou het bestuur het verzet breken. Ook de tempels en de clerus krijgen privileges en schenkingen. De Ptolemaeën wisten dat het onmogelijk was te regeren zonder de instemming van de priesterklasse. Uit de maatregelen van het decreet tegenover de bevolking wordt ook de sociale en economische ontevredenheid duidelijk. De koning schafte bijvoorbeeld sommige belastingen af of verlichtte andere. In het Volgens B.C.McGING vond de bevolking een uitdrukking van hun woede in het Egyptisch religieus nationalisme. Hij ontkent het bestaan van een zeker nationalistisch gevoel niet, maar is er van overtuigd dat hun ellendige toestand er in de eerste plaats voor zorgde dat dit gevoel ontstond.⁶⁴ In het amnestiedecreet krijgen we nog een duidelijker beeld van de economische en sociale ellende. Overbelasting, schulden en corruptheid waren de redenen van de ontevredenheid van de bevolking. Samen met het nationalisme leidde dit tot het uitbreken van een opstand.

2.2.5 Ptolemaeus VI Philometor/ Ptolemaeus VIII Euergetes II/ Cleopatra II: Dionysios Petosarapis en de Thebaï's ca. 165

Chaonnophris, les derniers pharaons indigènes, in *CdE* 53, (1978), p. 243-253; KATELIJN VANDORPE, *The Chronology of the Reigns of Hurgonaphor and Chaonnophris*, in *CdE* 61, (1986), p. 294-302; P.W.PESTMAN, *Haronnophris and Chaonnophris, Two Indigenous Pharaohs in Ptolemaic Egypt (205-186 B.C.)*, in *Hundred-Gated Thebes*, p. 101-137.

⁶⁴ B.C.McGING, p. 288.

v.C.

Rond 165 v.C. probeerde Dionysius Petosarapis, één van de 'vrienden van de koning', de macht te grijpen. Dit verhaalt Diodorus ons.⁶⁵ Hij probeerde de twee jonge koningen, Ptolemaeus VI Philometor en Ptolemaeus VIII Euergetes II tegen elkaar op te zetten. Toen hij faalde, slaagde hij erin enkele soldaten te overtuigen tot opstand. Vierduizend rebelse soldaten werden verzameld. Hij werd verslagen door de koning en moest zich terugtrekken onder de Egyptenaren. Hij probeerde deze laatsten ook tot verzet te drijven. Het is heel waarschijnlijk dat zijn activiteiten beperkt bleven tot Neder-Egypte.⁶⁶ Verder wordt naar deze opstand verwezen in enkele papyrusfragmenten.⁶⁷

Over het begin en einde van deze opstand zijn nog heel wat onzekerheden.⁶⁸ Het begin zou men kunnen plaatsen na de catastrofale invasie van Antiochus Epiphanes in een zesde Syrische oorlog. Hij trok zich terug tussen juli 168 en januari 167 v.C. Door de Romeinse ambassadeur C. Popilius Laenas werd een Seleucidische bezetting van Egypte voorkomen en het werd duidelijk dat Egypte een sterke en ervaren leider nodig had. In deze situatie poogde Petosarapis de macht te grijpen.

Het probleem begon met een hofintrige, één van de grootste oorzaken van de moeilijkheden in Ptolemaeïsch Egypte.⁶⁹ Wanneer Petosarapis faalde, keerde hij zich naar de ontevreden elementen in de staat, de soldaten en de massa.

Ook in deze opstand was een tempel opnieuw het doelwit van de rebellen. Maar nu was er naast de mogelijkheid tot plundering van de

⁶⁵ Diodorus, XXXI,15a

⁶⁶ G.HÖLBL, p. 157.

⁶⁷ *P.Tebt.* III, 781 (ca.164 v.C.); *P.Amh.* II, 30 (2° eeuw v.C.) = *Chrest. Wilck.* 9; *P.Gen.* III, 128, 2-10 (163-156? V.C.).

⁶⁸ Zie daarvoor B.C. MCGING, p. 291-292.

⁶⁹ CLAIRE PREAUX, p. 532; B.C.MCGING, p.292.

tempel nog een speciale reden: ROSTOVTZEFF⁷⁰ stelt voor dat de tempel na de beschadiging door Antiochus IV's mannen gerestaureerd werd en misschien wel met hulp van de koning. Dit maakte van de tempel een symbool van Ptolemaeïsche vrijgevigheid. Zo werd de tempel een voor de hand liggend doelwit. B.C. MCGING toont aan de hand van papyrusfragment *P.Amh.* II, 30 aan dat sociale revolutie en nationalisme met elkaar vermengd waren in het gedrag van de rebellen.⁷¹

Diodorus vertelt ons dat in de jaren 160 v.C. zowel Neder- als Opper-Egypte in opstand waren gekomen. Een twaalftal documenten getuigen ook van moeilijkheden in de *chôra*, zowel in Neder-Egypte als in de Thebaï's.⁷² Er blijkt geen wederzijdse beïnvloeding te zijn geweest, maar het is wel mogelijk dat de hoop van de rebellen van het zuiden gevoed werd door het nieuws van de opstand elders in het land.⁷³

Op 17 augustus 163 v.C. werd amnestie verleend door de overheid. De verzoening van de co-regenten werd gevierd na hun conflict. De problemen verergerden echter. Er was ook een Nijloverstroming. De overheid dwong nu haar onderdanen tot het cultiveren van verlaten landen. Zij die vee bezaten moesten die ter beschikking stellen van de koning. De situatie werd nu nog moeilijker voor de gewone landbouwer. De reactie van de overheid was net omgekeerd aan wat Epiphanes had gedaan. Deze zorgde voor vermindering of afschaffing van de belastingen en kwijtschelding van schulden.

2.2.6 Ptolemaeus VIII Euergetes II: Harsiesis 131-130 v.C.

In 132 v.C. brak een burgeroorlog uit tussen aanhangers van

⁷⁰ M.ROSTOVTZEFF, *SEHWW*, III, Oxford, 1967 (eerste uitgave: 1941), p. 722.

⁷¹ B.C.MCGING, p. 293.

⁷² ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 45.

Ptolemaeus VIII Euergetes II enerzijds en van Cleopatra II anderzijds. Er heerste heel wat verwarring in het land. Harsiesis trachtte zijn voordeel te halen uit deze situatie en hij slaagde erin negentig talenten van de bank van Thebe in zijn bezit te krijgen. Hij riep zichzelf uit tot farao. Een korte tijd hield hij Thebe in zijn macht en daarna werd hij naar El-Hibeh, in Midden-Egypte, gedreven. We hebben weinig informatie over deze persoon. Toch was hij van groot belang. De principiële bron voor de opstand van Harsiesis is de papyrus *UPZ II*, 199 van 10 november 131 v.C.⁷⁴ Deze Harsiesis wordt geïdentificeerd met de homonieme koning die in twee demotische papyri verschijnt uit de hellenistische tijd uit Karara, ten zuiden van El-Hibeh. De twee documenten komen uit eenzelfde huwelijkscontract dat gedateerd is volgens de '27 Mésorè van het tweede jaar van de farao Harsiesis, zoon van Osiris.' Notariële akten werden in Midden-Egypte dus gedateerd volgens zijn regeringsjaren. Dit leert ons dat de heerschappij van Harsiesis redelijk belangrijk was.⁷⁵

In het laatste kwart van de tweede eeuw v.C. werd Egypte verscheurd door burgeroorlogen. Het bekende amnestiedecreet van 118 v.C. is daar een illustratie van.⁷⁶ Naar aanleiding van de verzoening van Ptolemaeus VIII Euergetes II, Cleopatra II en Cleopatra III werd dit decreet uitgevaardigd. Het laat ons toe een situatie te schetsen van die tijd. We zien opnieuw de corruptie van de ambtenaren. De politiek van amnestie en concessies werd dus hernomen.⁷⁷

⁷³ G.HÖLBL, p. 157-158.

⁷⁴ U.WILCKEN, *Urkunden der Ptolemaerzeit*, II: *Papyri aus Oberägypten*, Berlin, 1957, 199.4 (131 v.C); L.KOENEN wijdde een volledige studie aan deze opstand: *QEOISIN EXOROS, Ein einheimischer Gegenkönig in Ägypten (132/1)*, in *CdE* 34, (1959), p. 103-119.

⁷⁵ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 62-63.

⁷⁶ *P. Tebt.* I, 5; *C. Ord. Ptol.* 53.

⁷⁷ G.HÖLBL, p. 176-177.

We zullen zien dat de maatregelen die door de regenten genomen werden weinig efficiënt waren. De onrust die volgt op die periode zal in een volgend hoofdstuk uitgebreid bestudeerd worden.

2.3 De oorzaken van de opstanden: enkele interpretaties.

2.3.1 De opstanden als een getuigenis van Egyptisch nationalisme

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde de studie van de papyrologie zich in sneltempo. Na een eerste periode van ontdekkingen, publicaties van enkele documenten en kleine verzamelingen volgde nu een periode van publicaties van grote collecties van duizenden documenten. De papyri zijn één van de belangrijkste bronnen voor ons onderzoek en die werden vanaf het begin van de twintigste eeuw door verscheidene auteurs reeds bestudeerd en geïnterpreteerd. Zo waren deze auteurs het erover eens dat de opstanden een getuigenis waren van nationaal Egyptisch verzet tegen de vreemde overheersing.

U.WILCKEN benadrukt *'das Erwachen der nationalistischen Bewegung der Ägypter'* en hij voegt daaraan toe *'diese nationalistische Bewegung, die wir von Philopators Zeiten an verfolgen können, ist die natürliche Reaktion des Orients gegen den griechischen Herrn'*. W.SCHUBART is van dezelfde mening *'Man fühlte sich stark genug, das verhaßte Joch der Fremden abzuschütteln, und seit der Regierung Philopators zeugt länger als ein Jahrhundert hindurch eine Kette von Aufständen von dem ungebrochenen Nationalgefühl der Ägypter, ebenso freilich von der Schwäche der Regierung'*.

P.COLLART spreekt van *'la révolte indigène contre la dynastie grecque'*. In het werk van P.JOUGUET vinden we uitdrukkingen als *'révoltes nationales, révoltes indigènes, le mécontentement des Egyptiens, en le*

*sentiment national*⁷⁸

2.3.2 Een nieuwe opvatting in het onderzoek: de socio-economische situatie als aanzet tot revoltes.

Enige jaren later werd de bovenvermelde opvatting betwist door CLAIRE PREAUX. Haar uiteenzetting van de geschiedenis van de Egyptische revoluties onder de Egyptenaren is ondanks haar ouderdom, de studie dateert van 1936, een van de meest complete. De revoluties deelt ze in in drie groepen: in Alexandrië brachten de ambities van de Grieken die tot de hogere klasse behoorden het koninklijk prestige in gevaar; in de *chôra* verzetten de landbouwers zich tegen een regime dat hen uitbuitte en verarmde; en als laatste in de Thebais was er een feodale tendens merkbaar, begunstigd door de clerus van de god Amon. Ze voegt hieraan toe dat een anti-Griekse nuance bij de twee laatste stromingen niet mag weggedacht worden. Er wordt benadrukt dat '*Chasser le Grec*' noch het eerste doel, noch de fundamentele oorzaak was van de onophoudelijke Egyptische opstanden.⁷⁹ Deze analyse legt vooral de nadruk op de socio-economische oorzaken. Deze visie kreeg echter ook kritiek.

Zo reageerden W.OTTO en H.BENGTSON dat het werk van CLAIRE PREAUX de rasantegengstellingen in Ptolemaeïsch Egypte lijkt te onderschatten. Ze geven ook toe dat met de sterke sociale tegenstellingen die naast elkaar bestaan hebben en die nu als belangrijkere grond van de spanningen terecht naar voren worden

⁷⁸ L.MITTEIS en U. WILCKEN, *Gründzuge und Chrestomathie der Papyruskunde, erster Band: Historischer Teil, erste Hälfte: Gründzuge*, Hildesheim, 1963, (eerste editie = Leipzig, 1912), p. 20-21; W.SCHUBART, *Einführung in die Papyruskunde*, Berlijn, 1918, p. 307-308; P.COLLART, *La révolte de la Thebaïde en 88 avant J.-C.*, in *Receuil des Etudes égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion*, Parijs 1922, p. 273-282, specifiek p. 279; P.JOUGUET, *Les Lagides et les indigènes égyptiens*, in *RBPH 2*, (1923), p. 419-445.

⁷⁹ CLAIRE PREAUX, p. 552.

geschoven, zeer lang niet genoeg rekening werd gehouden.⁸⁰

Zonder de rol van de rurale ellende in de opstanden van de *chôra* te ontkennen, heeft S.K.EDDY⁸¹ de thesis van een Egyptisch nationalisme verdedigd. Het werd onderhouden door de clerus en uitte zich aan de hand van wapens en in profetische teksten.

Hij geeft het voorbeeld van de *Egyptiaka* van de Egyptische priester Manethon, waarin een gevoel van anti-Griekse haat tegenover een vreemde overheersing schuilt. Manethon was een priester onder Ptolemaeus I en Ptolemaeus II. Zijn anti-Griekse gevoelens reikten echter niet ver en zijn xenofobie was vooral op Aziaten gericht. Hij haalt ook de *Demotische Kroniek* aan. Dit is een collectie van orakels met telkens hun interpretatie. De collectie werd waarschijnlijk samengesteld in de derde eeuw v.C.⁸² of onder het Perzisch regime en daarna gewijzigd onder Ptolemaeïsch bewind.⁸³ De komst van een Egyptische koning wordt voorspeld die zou regeren na de Perzen en de Grieken, de vreemde invasie wordt voorgesteld als een bron van kwalen voor Egypte. Er wordt een allusie gemaakt op een opstand tegen de heerser van Egypte. De Ioniërs worden 'honden' genoemd en Alexander de Grote 'de grote hond'.⁸⁴ Zo besluit hij dat de haatgevoelens van Egyptenaren tegen vreemde overheersing in de derde eeuw v.C. dus nog vrij sterk waren.

De oude Egyptenaar uitte zijn nationalisme via zijn geloof. De opstanden waren geïnspireerd door religieuze literatuur. De Egyptenaren wilden hun religie beschermen door hun god terug op de

⁸⁰ W.OTTO en H.BENGTSON, *Zur Geschichte des Niederganges des Ptolemäerreiches, ein Beitrag zur Regierungszeit des 8. Und des 9. Ptolemäers*, 1978, (eerste editie = Munchen, 1938).

⁸¹ S.K.EDDY, *The King is Dead, Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism, 334-31 B.C.*, Lincoln, Nebraska, 1961, p. 295-323.

⁸² JANET H.JOHNSON, *The Demotic Chronicle as an Historical Source*, in *Enchoria* 4, (1974), p. 6.

⁸³ W.HUSS, *Der Macedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemaischen Ägypten*, (*Historia Einzelschriften* 85), Stuttgart, 1994, p. 144-154.

troon te plaatsen. Om dit te bewerkstelligen moesten ze de vreemde overheersing verjagen. Ze meenden dat het regime corrupt was, het land vervuilde met valse goden, de traditionele religieuze ideeën verwaarloosde en de inheemse bevolking uitbuitte.

Door de onophoudelijke opstanden behaalden de Egyptische patriotten een gedeeltelijk succes doordat het regime en de Grieken in Egypte geleidelijk beïnvloed werden door de Egyptische tradities.

EDDY ziet het ontbreken van opstanden in de tijd van de farao's als een bewijs voor het feit dat de opstanden tegen de vreemde overheersing gebeurden door het geloof in de theologie van het goddelijke koningschap.

Zoals eerder gezegd ontkende EDDY het gevaar van economische moeilijkheden voor het ontstaan van verzet niet. Het systeem van staatskapitalisme maakte het leven van de lagere klasse ondraaglijk en de Ptolemaeën werden gezien als westerse despoten. Meestal regeerden de landbouwers meer tegen de corruptheid van de ambtenaren dan tegen het systeem zelf.

Van alle sociale klassen woog de Griekse overheersing het zwaarst voor de oude seculiere aristocratie. Ze verloren hun rang en privileges. De kloof tussen Egyptenaren enerzijds en Macedoniërs en Grieken anderzijds was niet alleen bij de aristocraten voelbaar maar dit gold voor alle sociale klassen. De Egyptenaar werd tweederangsburger. Vooral de landbouwer had een betreurenswaardig lot.

De Ptolemaeën probeerden deze toestanden te verbeteren door het uitvaardigen van allerhande *prostagmata*, maar het systeem werd daardoor niet aangepast. De Egyptenaren namen dan hun eigen lot in handen en zo was het systeem van staatskapitalisme dus één van de oorzaken van de religieuze opstanden van de Egyptenaren.

EDDY geeft ook nog andere oorzaken voor het religieuze verzet zoals

⁸⁴ Deze interpretatie wordt tegengesproken door *ibid.*, p. 155, noot 546.

het gebrek aan respect voor de Egyptische religieuze instituties. Wat een Griek als triviaal beschouwde kon voor de Egyptenaren van groot belang zijn. De Grieken brachten met hun religieuze praktijken ook hun eigen concepten van recht mee in Egypte. Geleidelijk werd het Egyptische recht verdrongen door het Griekse. De Egyptenaren zagen het recht als een uitvloeisel van hun sociale organisatie en wilden het vestigen van een nieuwe orde van de maatschappij verhinderen. Hij benadrukt dat het conflict in de Ptolemaeïsche tijd niet één tussen rassen was, maar tussen culturen. Hij haalt ook de clerus aan die volgens hem een invloed had in de organisatie en de leiding van de opstand, zowel in het literaire als militaire aspect.

W.PEREMANS⁸⁵ daarentegen heeft de intensiteit van het nationale gevoel van de Egyptenaren genuanceerd volgens de sociale lagen van de bevolking en volgens de gebieden. Dit in tegenstelling tot EDDY die beweerde dat alle individuen, zonder onderscheid tussen de sociale lagen of gebieden, deelnamen aan de opstand.⁸⁶ PEREMANS sluit echter het bestaan van een inheems nationalisme niet uit, zeker niet onder de elites, evenmin de sporadische opflakkingen van nationale gevoelens. Hij benadrukt anderzijds dat het verzet in het zuiden veel sterker was dan in de Delta.

Een evident voorbeeld van nationalisme vindt hij in *'het Orakel van de Pottenbakker'*.⁸⁷ Dit orakel beschreef de kwalen die het land zouden teisteren onder een vreemde overheersing (hongersnood, gewelddaden, ondergang van de moraal). Het voorspelde de komst van een Egyptische koning-redder die vijfenvijftig jaar zou regeren met hulp van Isis en een gouden tijdperk. Alexandrië zou ineenstorten. Volgens PEREMANS maakt de tekst deel uit van een geheel van

⁸⁵ W.PEREMANS, p. 39-50.

⁸⁶ S.K.EDDY, p. 313.

⁸⁷ L.KOENEN beweert dat het orakel gecomponeerd werd onder Euergetes II, tussen 130 en 116 v.C.: *A Supplementary Note on the Date of the Oracle of the Potter*, in *ZPE* 54, p. 9-13.

getuigenissen, waarin de propaganda tegen de Lagiden en waarvan het nationalistische karakter duidelijk is. In andere teksten is het eveneens evident dat de moeilijkheden veroorzaakt werden door sociale conflicten. Voor een groot deel teksten is het echter onduidelijk de origine van de moeilijkheden te achterhalen. Om dit probleem op te lossen gaat PEREMANS kijken naar het belang van de verschillende elementen, de nationale en sociale in het geheel van de geschiedenis van de Ptolemaeën.

Ook hij erkent als grootste oorzaak van de sociale misbruiken, die meedroeg aan de opstanden, het economisch systeem zelf. Dit werd gecreëerd door de Ptolemaeën om het land uit te buiten en hun eigen schatkist te vullen.

Om het belang van de nationale factor te achterhalen, bestudeerde PEREMANS het gedrag van geïmmigreerden en inboorlingen in de verschillende sociale lagen doorheen de Ptolemaeïsche tijd.

In de derde eeuw v.C. domineerden de Grieken de politieke scène, tezelfdertijd merken we een invloed van de Egyptische beschaving op de Grieken, bijvoorbeeld op het gebied van de sculptuur en de Grieken waren aangetrokken tot de Egyptische culten.⁸⁸ In de tweede en eerste eeuw v.C. was er ondanks de soms gewelddadige revoltes een groeiende toenadering tussen de verschillende etnische groepen. Dit lijkt in tegenspraak te zijn met de nationalistische opstanden, maar dit moeten we echter met zorg bestuderen en een onderscheid maken tussen de verschillende sociale lagen.

In de middenklasse en lagere klassen was er sprake van een redelijk geprononceerde toenadering, in sommige gevallen was er zelfs een min of meer complete fusie tussen de verschillende rassen. In het onomastisch materiaal worden dubbelnamen of abnormale afstamming, beide symptomen van een vermenging van Egyptenaren en Grieken,

talrijker vanaf de tweede eeuw v.C. Er werden ook meer gemengde huwelijken gesloten. Naast het privéleven was er ook een toenadering merkbaar in officiële structuren zoals het leger. Er waren sporen van een professioneel leger waarin Egyptenaren en Grieken elkaar ontmoetten. De geïmmigreerden van deze sociale categorie waren naar Egypte gekomen om geld te verdienen en een toekomst te maken. Ze maakten zich geen zorgen om één of ander nationaal gevoel en zochten een toenadering tot de inheemse bevolking. Van hen kant probeerden de Egyptenaren van de midden en lagere klasse zich op te werken in de administratie of het leger. Wanneer zij in opstand kwamen was het niet tegen de vreemdelingen maar tegen de rijken en de staatsorganisatie die hen onderdrukte. In deze bevolkingslaag speelden de materiële belangen de grootste rol. Vanaf Raphia merken we een vertraging van de economische activiteit en een verzwakking van de koninklijke macht. De slachtoffers van de crisis, in de meeste gevallen Egyptenaren, verzetten zich tegen de machthebbers op centraal en plaatselijk niveau, in de meeste gevallen Grieken. Tezelfdertijd ontplooit de clerus van Amon in het zuiden een centrifugale activiteit.

In de hogere klassen is de tendens tot toenadering minder geprononceerd. De houdingen tegenover elkaar waren meer gereserveerd. In de Griekse middens van Alexandrië werd een kosmopolitisme verkondigd maar men vraagt zich af in welke mate deze theorie de verhoudingen tussen vreemdelingen en Egyptenaren beïnvloedde. De inheemse elite intensiverde de toenaderingsbeweging wel in de tweede en eerste eeuw v.C. Dit zien we in de administratie, het leger, de clerus en elders. Maar de toenadering was redelijk beperkt in deze klasse. We vinden bijvoorbeeld geen enkel spoor van gemengde huwelijken. Dit was niet toegelaten. Het contact tussen Grieken en Egyptenaren werd ook bemoeilijkt door de ééntaligheid die er in de hoge rangen heerste. Hier

⁸⁸ W.PEREMANS, p. 43-45.

onderscheidde Cleopatra VII zich van haar voorgangers.

PEREMANS besluit dat de moeilijkheden en opstanden hoofdzakelijk een verklaring vinden in het gevestigde socio-economische systeem, waarvan vooral de Egyptenaren de nadelen voelden en dat hun leven ondraaglijk maakte. Secundaire fenomenen van verschillende aard bemoeilijkten eveneens het sociale leven: zoals dynastieke twisten en sporadische opflakkingen van nationale gevoelens.

2.3.3 Het onderzoek van de laatste twee decennia: een verscheidenheid van spanningsbronnen bij de inheemse bevolking.

IZA BIEZUNSKA-MALOWIST is van de mening dat er verscheidene factoren aan te halen zijn als oorzaak van de opstanden.⁸⁹

K.GOUDRIAAN, vindt het niet nodig de twee motieven, de socio-economische en de nationalistische te opponeren. Er is geen twijfel dat economische moeilijkheden een belangrijke rol speelden maar hij benadrukt ook dat het essentieel is te bedenken dat eens de revoltes gestart waren, deze wel het Egyptische deel van de bevolking beroerde. De verdedigers van de centrale autoriteit waren Grieken. Neutrale elementen waren gedwongen voor één van de twee partijen te kiezen, niet langer meer op economische gronden, maar op basis van etnische loyaliteit.⁹⁰ Ook de burgeroorlogen veroorzaakt door de dynastieke twisten na 160 v.C. ziet hij als een belangrijke factor in de revoltes. Het nationalistische element mag dus niet bij alle opstanden als evident beschouwd worden en er moet naar elke opstand

⁸⁹ IZA BIEZUNSKA-MALOWIST, *Formes de résistance dans l'Égypte grecque et romaine et l'attitude de gouvernement*, in *Forms of Control and Subordination in Antiquity*, XI, ed. Y.TORY en D.MASAOKI, Tokyo, 1988.

⁹⁰ K.GOUDRIAAN, *Ethnicity in Ptolemaic Egypt*, (*Dutch Monographs on Ancient History and Archeology* 5), Amsterdam, 1988, p. 55-56.

afzonderlijk worden gekeken.

Het woord 'Egyptisch' wordt te vaak gebruikt wanneer het gaat over de opstand na Raphia, bijvoorbeeld bij Polibius⁹¹. Deze interpretatie zat waarschijnlijk alleen in het hoofd van de Grieken, met hun vooroordelen tegenover de Egyptenaren. GOUDRIAAN ziet het *Orakel van Potier* niet als tegenargument. Hij vindt het onverstandig dit te interpreteren als uiting van een anti-Grieks gevoel en exclusief tegen de Grieken gericht. Ook de thema's die aan bod komen, zijn volgens hem van tijdloze nature. Bij de opstanden na Raphia negeert hij het nationalistisch element echter niet door overvloed aan bewijsmateriaal.⁹² De werkelijkheid was complex er waren verschillende oorzaken, socio-economische, nationalistische, religieuze en politieke.

Onder de meest recente studies, vermelden we V.ANAGNOSTOU-ANAS. Zij erkent het bestaan van een woede van de landbouwbevolking, aangewakkerd door apocalyptische en profetische teksten, geactiveerd door de ellende, gekanaliseerd in nationalistische bewegingen. Ze voegt daaraan toe dat de opstanden nooit zo groot waren dat ze over geheel Egypte verspreid waren. Ze benadrukt ook de zinloosheid van de opstanden aangezien ze niet bijdroegen aan de verbetering van de toestand van de landbouwbevolking, die in bloed de prijs van de opstanden had betaald. Na anderhalve eeuw bleef het systeem van de Ptolemaeën in stand, de koninklijke macht werd wel verzwakt. De rurale en fiscale afhankelijkheid van de landbouwer verergerde alleen en de politieke interventie van de Romeinen vanaf de tweede eeuw v.C. in Egypte zorgde voor nefaste economische repercussies. Tegenover de houding van de opstandelingen stelt ze het gedrag van de Egyptische soldaten in het Ptolemaeïsche leger die aanvaardden dat ze de opstanden moesten neerleggen. Dit gedrag

⁹¹ Pol., V, 107, 1-3; Pol., XXXIV, 14.

⁹² K.GOUDRIAAN, p. 110-114.

bleek effectiever dan dit van de clerus die zowel de Ptolemaeën als de autochtonen wilde tevreden stellen.⁹³

B.C.MCGING van zijn kant, is van mening dat de opstanden tegen de Ptolemaeën zowel nationale, religieuze als sociaal-economische oorzaken hadden en hij kan onmogelijk zeggen welke oorzaak de belangrijkste was. De redenen verschilden van situatie tot situatie. Persoonlijke ambities speelden bijvoorbeeld een rol in de opstanden van Charonnophris, Dionysius Petosarapis en Harsiesis. Als een deel van het land in opstand kwam, was er gevaar dat dit personen zou inspireren ergens anders in het land. Ook de geografie speelde een rol. De Thebaïs was altijd geneigd tot opstand door hun afstand tot de hoofdstad. Daar speelden de machtige religieuze centra ook een belangrijke rol. Het systeem van uitbuiting van de bevolking zorgde voor een hardnekkig nationalisme.⁹⁴

Als laatste vermelden we ANNE-EMANUELLE VEÏSSE. Zij wijdde een uitgebreide studie aan de verschillende opstanden en hun oorzaken. Uit haar onderzoek naar de eventuele nationalistische motivaties van de opstanden leidt ze af dat we niet te ver mogen gaan in een dergelijke interpretatie. Hoewel de opstandelingen of de opstand in sommige primaire bronnen 'Egyptisch' worden genoemd, hebben ze nooit de gehele Egyptische bevolking verenigd.⁹⁵ Bovendien zijn er een aantal Egyptenaren bekend die de verantwoordelijkheid op zich namen tijdens de strijd tegen de rebellen. Zoals Hakôris in een document uit 187 v.C. (*P. Col.* VIII, 208⁹⁶). Hij speelt een belangrijke rol aan de kant van de Ptolemaeën tijdens het finale offensief tegen

⁹³ V.ANAGNOSTOU-CANAS, *Rapports de dépendance coloniale dans l'Égypte ptolémaïque II. Les rebelles de la chôra*, in *Proceedings of the XIXth International Congress of Papyrology*, 1989, ed. A.H.S. EL-MOSALLAMY, Caïro, 1992.

⁹⁴ B.C.MCGING, p. 298-299.

⁹⁵ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 127.

⁹⁶ W.L.WESTERMAN, *Komanos of the first Friends (187(?)-161 B.C.)*, in *AfP* 13, (1939), p. 1-12.

Chaonnophris. In 130 v.C. kennen we generaal Paôs die het offensief leidde tegen de opstand te Hermonthis, hij was strateeg van de Thebaïs (in juni 129 v.C. *UPZ* II 209) en epistrateeg.⁹⁷ Tijdens de opstand van 88 v.C. in de Thebaïs was Nechthyrus militair commandant van Pathyris.⁹⁸ Naast de gegevens van Hakôris, Paôs en Nechthyrus kan men vermoeden dat er ook tussen de gewone soldaten die strijdden tegen de rebellen, Egyptenaren zaten.⁹⁹ VEÏSSE wijst er bovendien op dat er naast Grieken ook Egyptenaren slachtoffer werden van de opstanden. Ze vindt het onjuist te spreken over opstanden van de Egyptische natie tegen de vreemdelingen.¹⁰⁰

Aan de hand van enkele voorbeelden toont ze aan dat de Egyptenaren redenen genoeg hadden om te revolteren tegen een verdrukkend fiscaal systeem.¹⁰¹

We moeten er ook rekening mee houden dat de verschillende opstanden zich afspeelden in een specifieke politieke en economische context. In de eerste plaats zorgde een sterke degradatie van de economische condities op het einde van de derde eeuw v.C. en in het begin van de jaren 160 v.C. voor een voedingsbodem voor opstanden. Een snelle daling van het levensniveau en de verhoogde fiscale druk zetten sommigen er toe aan om de bendes van rebellen te vergezellen. Aan de andere kant kunnen we de opstanden niet herleiden tot rellen door de ellende. Het grootste deel van de opstanden braken uit in periodes waarin de koninklijke controle op het land verzwakt was, namelijk na de oorlogen met Syrië en tijdens dynastieke twisten. De oorlogen met Syrië en de opstanden zelf verergerden de economische moeilijkheden nog.

Geen enkele oorzaak wil VEÏSSE naar voren schuiven als de

⁹⁷ L.MOOREN, *PP*, 054; ID., *The Governors General of the Thebaid in the Second Century B.C., I*, in *Anc. Soc.* 4, (1973), p. 115-132; *II*, in *Anc. Soc.* 5, (1974), p. 137-152.

⁹⁸ zie hoofdstuk 3, paragraaf 1.

⁹⁹ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 127-132.

¹⁰⁰ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 139.

¹⁰¹ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 140-150.

belangrijkste. Alleen een samenloop van verschillende factoren kan volgens VEÏSSE de lange serie van opstanden in Ptolemaeïsch Egypte verklaren.¹⁰²

4. *De rol van de clerus in de opstanden*

a) De relatie van de clerus met de Ptolemaeën

In de hierboven aangehaalde werken wordt veelal verwezen naar de clerus als inspiratiebron voor de opstanden, vooral dan in de Thebais. ANNE-EMANUELLE VEÏSSE uitte haar twijfels over een eventuele samenwerking van de clerus met de rebellen. In officiële documenten, bijvoorbeeld in drie synodes onder Ptolemaeus V Epiphanes waar een allusie werd gemaakt op de moeilijkheden op het einde van de derde eeuw v.C.¹⁰³, lijken de Ptolemaeïsche macht en de wereld van de tempels solidair in het bestrijden van de binnenlandse onzekerheid: de priesters veroordeelden de ondernemingen van de rebellen en rechtvaardigden de activiteiten van de koning, de koning anderzijds beschermde en herstelde de heiligdommen. Sinds het begin van de Ptolemaeïsche tijd onderhielden de koningen en de priesters al goede contacten. Het is opvallend dat ook de tempels slachtoffer waren van de rebellen.

VEÏSSE stelde zich ook de vraag waarom de priesters dan de uitgevers waren van anti-Griekse profetieën zoals het '*Orakel van de Pottenbakker*' en de '*Demotische Kroniek*'. Terwijl EDDY en PEREMANS een evident voorbeeld van Egyptisch nationalisme zagen in deze profetieën, benadrukte GOUDRIAAN, zoals ook FRANCOISE DUNAND dat de teksten niet exclusief tegen de Grieken waren gericht en van tijdloze natuur waren. Volgens deze laatste maakten de teksten deel

¹⁰² ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 150, 154-155, 161.

¹⁰³ zie ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 229.

uit van een oudere apocalyptische traditie waarvan de grote thema's werden herhaald. De voorspelling van de komst van een ideale koning betekent niet dat ze de activiteiten van een bepaalde rebelse koning verdedigden. In het '*Orakel van de Pottenbakker*' wordt de opstand van Harsiesis niet geprezen, er wordt veeleer naar de mislukking ervan verwezen. De auteur benadrukt het onderscheid tussen de 'koning van twee jaar' en de redder die aangekondigd wordt in de profetie.¹⁰⁴ Volgens JANET H. JOHNSON kan niet bepaald worden of de auteur van de '*Demotische Kroniek*' een specifieke opstand onder de Ptolemaeën probeerde te rechtvaardigen of hij probeerde de weg te openen naar een dergelijke opstand.¹⁰⁵ L. KOENEN benadrukt dat het in de teksten niet de Egyptische koning is die de Grieken verdrijft, maar dat het de Grieken zelf zijn die elkaar onderling elimineren.¹⁰⁶ DUNAND besluit dat niets wijst op banden tussen de priesters van Zuid-Egypte, die er soms van verdacht worden de uitgevers van de profetische teksten te zijn, en de opstanden in Zuid-Egypte en in de Delta vanaf het einde van de derde eeuw v.C.¹⁰⁷ Volgens hem was deze apocalyptische literatuur bestemd voor een volks publiek en vertaalde ze een hoop op bevrijding en op wraak van deze bevolkingsgroep.

b) Het probleem van de participatie van de priestes van Amon

Aangezien Thebe meermaals het centrum was van de opstandbeweging, stelde VEÏSSE zich de vraag in welke mate de clerus van Amon moet gezien worden als een rebelse clerus. Vele studies besloten dat de Thebaanse priesters tegen het Ptolemaeïsch bewind

¹⁰⁴ L. KOENEN, *A supplementary Note*, p. 12.

¹⁰⁵ JANET H. JOHNSON, *The Demotic Chronicle*, p. 5.

¹⁰⁶ L. KOENEN, *The Prophecies of a Potter: a Prophecy of World Renewal becomes an Apocalypse*, in *Actes XIIe Congres* (Ann Arbor), 1970, p. 252.

¹⁰⁷ FRANCOISE DUNAND, *Grecs et Egyptiens en Egypte. Le problème de l'acculturation*, in *Modes de contact et de processus de transformation dans les sociétés anciennes, Actes du Colloque de Cortone*, (Collection de l' Ecole française de Rome), Pisa-Rome, 1983, p. 61.

waren. Recent onderzoek zorgde voor discussie rond deze interpretatie. J.QUAEGEBEUR¹⁰⁸ en KATLIJN VANDORPE¹⁰⁹ hebben hun bedenkingen over een deelname van de Thebaanse clerus aan de opstanden geuit. VEÏSSE besluit dat hoewel de banden van de Ptolemaeën met de priesters van Thebe misschien niet zo sterk waren als met de priester van Memphis en hoewel misschien wel enkele leden van de clerus het Griekse bewind niet zo apprecieerden en nostalgisch terugdachten aan de grootsheid van het oude Thebe, het idee van een separatisme en nationalisme van de Thebaanse clerus hypothetisch blijft. De priesters bleven goede contacten behouden met de Ptolemaeïsche macht telkens na de mislukking van de opstanden. Dit sluit een radicaal verzet tegen het regime uit.¹¹⁰ Waarom was Thebe dan telkens weer het centrum van de opstand? Eerst en vooral zal de grote afstand van het bestuurscentrum, Alexandrië, een rol gespeeld hebben. Bovendien waren de Grieken ook niet talrijk in Thebe. Anderzijds was de stad met zijn rijkdom en als oude faraonische hoofdstad heel aantrekkelijk voor de leiders van de opstandelingen in Zuid-Egypte.¹¹¹

¹⁰⁸ J.QUAEGEBEUR, *The Egyptian Clergy and the Cult of the Ptolemaic Dynasty*, in *Anc. Soc.* 20, (1989), p. 108-109.

¹⁰⁹ K.VANDORPE, *City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel*, in *Hundred-Gated Thebes*, in *P.Lugd.Bat.* XXVII, 1994, p. 233: stelt zich de vraag of de priesters inderdaad zo enthousiast waren over de heerschappij van Haronnophris en Chaonnophris.

¹¹⁰ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 281.

¹¹¹ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 294-295.

3. De opstand van de jaren 80 v.C in Ptolemaeïsch Egypte

E.WILL¹¹² heeft het in zijn uiteenzetting over de laatste eeuw van het Ptolemaeïsch bewind in Egypte over: 'de uitputting van een staat die, vrij van elke externe dreiging, uitgehold werd aan de binnenkant. Dit schrijft hij toe aan de morele degeneratie van de machthebbers en de afkeer van de bevolking ten opzichte van die dynastie, die alleen maar aan zichzelf dacht. Egypte was op het einde van de tweede eeuw niet bedreigd van buitenaf maar lag klaar om ingenomen te worden. De laatste eeuw van de Ptolemaeïsche geschiedenis was een louter overleven. In het land zelf kreeg de koninklijke macht af te rekenen met vijandelijke krachten.' In dergelijke context situeren zich de gebeurtenissen die we nu zullen schetsen. Ze werden voorafgegaan door een reeks van troonwissels. Na de dood van Euergetes II in 116 v.C. en enkele jaren van gemeenschappelijk bewind, was Cleopatra III erin geslaagd Ptolemaeus IX Soter II weg te werken en Ptolemaeus X Alexander I op de troon te plaatsen. Ze achtte deze laatste volgzaamer. Vanaf 101 v.C., na de dood van zijn moeder, kon Alexander I alleen regeren. Soter II probeerde tevergeefs zijn macht over Egypte te herstellen in 103/102 v.C. Hij zou moeten wachten tot 88 v.C voor zijn definitieve terugkeer.

Zoals we reeds gezien hebben, loste het amnestiedecreet van 118 v.C. de moeilijkheden in Egypte niet op. De problemen uit het begin van de eerste eeuw v.C. zijn echter slecht gekend. Maar voor de opstand in de Thebais in de jaren 80 hebben we wel een aantal interessante bronnen.

Aan de hand van een analyse van die bronnen zullen we proberen de

¹¹² E.WILL, p. 441-442.

problemen te verduidelijken. In het volgend hoofdstuk zullen we de reactie van de overheid op de opstand en de sociaal-economische toestand erna bekijken. Als we Pausanias moeten geloven, dan bleef er niets meer over van de rijkdom van Thebe.

3.1. Onze bronnen

3.1.1. Pausanias¹¹³

In zijn eerste boek van de *Perihēgēsij thj Elladōj*, waarin hij ook de dynastieke twist tussen Ptolemaeus IX Soter II en Ptolemaeus X Alexander I beschrijft, vermeldt Pausanias heel kort de opstand in Thebe en de bestraffing van de stad door Soter II.

Tekst:

*tou-deleŷgou fwraJehtoj kail ŶAl ecahdrou fob%
twā pol itwā feugontoj, ouŷw Ptolemaiōj kat-
hŷ Je kail toldeuteron eŷxen Aijŷupton : kail Qh-
baibij epol emhsen apostasi, parasthsamenoj
deleŷtei trit% metalthh apoŷtasin ekakwsen, wŷ
mhdeluŷpōmnhma l eifJhnai Qhbaibij thj pote
euŷdaimoniāj*

Vertaling:

*Nadat de dood van Cleopatra III ontdekt werd en Alexander uit vrees voor de Alexandrijnen gevlucht was, kwam daarna Ptolemaeus (Soter II) terug en regeerde voor de tweede maal over Egypte en hij voerde oorlog tegen de Thebanen, die in opstand waren gekomen. Nadat hij ze drie jaar na het uitbreken van de opstand had onderworpen, verwoestte hij de stad, zodat aan de Thebanen geen enkele herinnering van hun vroegere voorspoed werd overgelaten.*¹¹⁴

3.1.2. De correspondentie van Platon

¹¹³ Paus. I, 9.3 (1-3).

¹¹⁴ Vertalingen vindt men bij CLAIRE PREAUX, p. 548 en ANNE-EMMANUELLE

Enkele belangrijke aanwijzingen worden ons gegeven door vijf brieven op papyrus van een zekere Platon, gericht aan diverse personen in de stad Pathyris in de loop van 88 v.C.

Platon dateert de brieven in het jaar 26 van Ptolemaeus X Alexander I en Cleopatra Berenike III en het jaar 30 van Ptolemaeus IX Soter I, dit is 88 v.C. De eerste en tweede brief werden geschreven op 28 maart. De derde op 30 maart. De volgende is niet gedateerd. De terugkomst van Soter II was toen nog niet bekend in de Thebais¹¹⁵. Platon dateert nog volgens de regeringsjaren van Ptolemaeus X Alexander I. In een laatste brief laat Platon de inwoners weten dat Ptolemaeus IX Soter II naar Memphis gekomen was en zijn generaal met een aanzienlijke troepenmacht de opstand zou komen onderdrukken. Deze brief dateert hij volgens de regeringsjaren van Soter II. Hij werd geschreven op 1 november.

a) *P. Bour.* 10: de brief van Platon aan Nechthyris

Platon vraagt Nechthyris, de militaire commandant van Pathyris, enkele noodmaatregelen te nemen om de veiligheid van de stad te verzekeren: de bewaking van de omgeving, de bescherming van haar trouwe inwoners, de arrestatie van verdachte personen en opstandelingen.

VEÏSSE, p. 79.

¹¹⁵ Zie P. COLLART, p. 278; A.E. SAMUEL, *Year 27 = 30 and 88 B.C., The Events of 88 B.C.*, in *CdE* 40 (1965), p. 381-382; E. VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée IX Soter II en Egypte et la fin du règne de Ptolémée Alexandre I*, in *War of Sceptres*, p. 146. Aan de hand van enkele bronnen uit de gouw Pathyrites besluit SAMUEL dat het nieuws van de troonwissel Pathyris moet bereikt hebben tussen 6 september en 5 oktober van 88v.C. Zijn terugkomst was nog niet bekend voor 6 september en op 5 oktober werd al gedateerd volgens de regeringsjaren van Soter II: *P. Amh.* 51, gedateerd het jaar 26 van Alexander, de 28 Mesore = 6 september 88; *P. Strass. dem.* 8, van het jaar 27 van Alexander = jaar 30 van Soter, de 21 Toth = 4 oktober 88; *P. Strass. dem.* 12, van het jaar 30 van Soter, de 22 Thot = 5 oktober 88; *P. Bour.* 12, van het jaar 30 van Soter, de 19 Phaophi = 1 november 88. Uit Tebtynis bezitten we een papyrus *P. Cairo* II 30614 gedateerd op 10 Pachôn van het jaar 29 (dit is van Soter II) = 21 mei 88. Op sommige plaatsen in de *chôra* was de terugkeer van Soter II dus al gekend in mei. Het land moet gedurende verschillende maanden in onzekerheid geleefd hebben over wie de koning was.

Tekst: ¹¹⁶

*P1 [atw]n NexJufei
xai[rein]. Ecwrmh/
ka[men] eġ Latwn
pol [ewj ahtil hyo/
me[n]oi twa ehesth-
k[otwn] kataitol
s[umfelo]n toij pragmasi
k[ailgeg]rafotej
[toij ka]toikousi
su[gg]ihesJai/soi.
Kal wġ poihseij
sunthrwā toh
topon kailpro-
istamenoj
[to]uj dš epixei-
[rou]nġaj mhl
[upa]kouein sou
[.]terai stasei
[.]omehouj
[a]s]fal isamenoj
[me]xri tou-kail
[h]maġj oġi takoj
[epi]bal ein prof sei
[Errw]so. (Etouj) kj, Fame(nwU) ij.
Verso: Apod(oj) NexJufei.*

Vertaling:

*Platon aan Nechthyris, gegroet. Ik ben uitgezonden vanuit Latopolis om de huidige situatie¹¹⁷ aan te pakken, ten voordele van het koninkrijk¹¹⁸, nadat ik in een brief¹¹⁹ de inwoners vroeg om je te helpen. Je zult er goed aan doen de plaats te bewaken en te verdedigen: en indien personen proberen je niet te gehoorzamen, terwijl ze een nieuwe opstand¹²⁰ leiden, ze op te sluiten totdat ik, zo vlug als ik kan, gearriveerd ben bij jou. Hou je goed. Jaar 26, 16 Phamenôth. (= 28 maart 88 v.C.)
Achterkant: Overhandig aan Nechthyris.¹²¹*

¹¹⁶ SB, III, 6643.

¹¹⁷ dit is de opstand.

¹¹⁸ Hier volgen we de vertaling van E.BEVAN, p. 336: *'in order to grapple with the situation, as may be of advantage to the realm (toij pragmasi);* P.COLLART, *La révolte de la Thébaïde, en 88 avant J.-C.*, p.275 en ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 80 vertalen als volgt : *'pour nous opposer aux insurgés en parant utilement/habilement aux circonstances'*.

¹¹⁹ Deze brief is *P. Lond.* II, 465. Hierin heeft Platon woord na woord het begin van zijn brief aan Nechthyris herhaald.

¹²⁰ P.COLLART vult aan: [deu]terai of [e]h e]terai stasei.

¹²¹ Vertalingen vindt men bij P.COLLART, p. 276; E.BEVAN, p.335-336 en ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p.80.

Voor de bewaking en de verdediging van Pathyris beschikte Nechthyris zeker over de lokale politie en vrijwilligers. Platon is vertrokken vanuit het meer zuidelijk gelegen Latopolis en spreekt niet over een gewapende troepenmacht. Zijn stilzwijgen doet denken dat hij alleen maar een gewone escorte bij zich had.

b) *P. Lond.* II, 465: de brief van Platon aan de inwoners van Pathyris¹²²

Tekst¹²³:

*[P]latw[n toij eh] PaJufei
 [k]atoik[ousi xai]rei]n kail
 [e]rrwsJai. [E]cwrmh]kotej
 [p]g Latwn pol [ewj] ahtil hyo
 [m]enoi twa eh[esth]kotwn
 [ka]taltolsumf[eron] toij
 pragmasi ekr[iha]men shmhai
 kailparakal esai eulyuxo-
 [t]etouj upatxontaj
 e]f] e]autw] ei]ha[i] kailsun-
 gihesJai NexJufei twi
 e]f] u]mw] tetagmehwi
 mekri tou=[kailh]ma]j o]ti
 takoj parei]nai toij
 topo[ij].
 Err(wsJe). [(E]touj) kj, Fa]me(nwU) ij.*

Verso: *Toij eh PaJufei
 [kato] ikousi.*

Vertaling:

*Platon aan de inwoners van Pathyris, gegroet en een goede gezondheid. Uitgezonden vanuit Latopolis om de huidige situatie aan te pakken, ten voordele van het koninkrijk, heb ik besloten jullie te informeren en aan te sporen de goede moed in jezelf te behouden en Nechthyris te helpen, die aangesteld werd bij jullie als commandant, totdat ik, zo vlug als ik kan, op de plaats aanwezig ben. Hou jullie goed. Jaar 26, 16 Phamenoth. (=28 maart 88 v.C.)
 Achterkant: Aan de inwoners van Pathyris.*

¹²² Deze brief werd vermeld in de vorige.

¹²³ *SB* III, 6300.

c) P. Bour. 11: de tweede brief van Platon aan Nechthyris

Onze derde brief is heel fragmentarisch en dateert van 30 maart 88 v.C. Hij werd geschreven op weg tussen Latopolis en Pathyris. Platon die een eventueel beleg van de stad voorziet, maakt zich zorgen om haar bevoorrading. Hij beveelt Nechthyris te voorzien in graan en gerst; de lacunes laten ons echter niet toe de precieze hoeveelheden te kennen. Elke inwoner moet in elk geval een artabe tarwe krijgen voor brood.

Tekst: ¹²⁴

[]
*th[n] p[ol i]n. Froh-
tison wj [eʃa]stoj
twæ pur[. . .] sito-
poihsame[noj] purou=
a)tabhn miæn eh
e(oi)wi e[st]a[au]toij
o(a)toij. i[ʃ]a d[el]kail
kriJh<i> u[pa]rchi ehme[. . .]th sai.
Errws[o. (Etouj) k]j, Fame(nwJ) ih.
Verso: [N]exJufei.*

d) P. Bad. II 16: de brief van Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen

Ook deze brief is heel fragmentarisch en ook niet gedateerd. Platon feliciteert de priesters en inwoners van Pathyris voor de beveiligingsmaatregelen die ze genomen hebben voor de stad. Hij spoort hen aan het nog even vol te houden.

Tekst: ¹²⁵

ep[ain]w= [ta]

¹²⁴ SB, III, 6644.

¹²⁵ Zie ook U. WILCKEN, *AFP* 7, (1924), p. 303-304; CLAIRE PREAUX, p. 550, noot 3; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 262.

u[ʃ] u[ɪ]w[ɪ] kexeirotonh[ɛ]h[ɛ]?
Kal w[ɪ] poihs[ɛ]te sungeino[ʃ]
menoi ei[ʃ] tolt[ɔ]h topon
eh a[ʃ]fal ei[ʃ]ai u[ʃ]pa[ɪ]xonta
sunthrh[sai] tout[ɔ]n tw[ɪ]
k[ɪ]ri[ʃ]vi basil ei[ʃ] ou[ʃ]w gar pra[ʃ]-
[s]o[ʃ]n[ɛ]tej kailt[ɪ]h[ɪ]h proj talprama-
[ta eu]n[ɔ]dian d[i]a[ɪ]throu[ɛ]ej
[.....]e[ʃ].....] paral[ɪ]tw[ɪ] [e]p[ɪ]haw
[xaritoj prep]o[ʃ]u[ʃ]h[ɛ]j epi-
[teuces]e[ʃ].

Verso: Toi[ʃ] eh PaJufe[ʃ]i[ʃ]ereusi[ʃ]
kailtoi[ʃ] a[ʃ] l o[ʃ]ij[ʃ].

Vertaling:

Ik loof hetgeen besloten werd door jullie...
Jullie zullen er goed aan doen je te herenigen, om de plaats in een staat van
veiligheid te bewaren voor jullie meester de koning: want als jullie zo handelen en je
welwillendheid voor het koninkrijk bewaren, ...
Jullie zullen vanbij degene boven ons een passende dankbetuiging verkrijgen.
Achterkant: *Aan de priesters van Pathyris en de anderen.*¹²⁶

e) P.Bour. 12: De tweede brief van Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen

We krijgen nu informatie over de terugkomst van Soter II. Na de troonsbestijging was zijn eerste taak de opstand in de Thebaïis te onderdrukken. Hijzelf ging naar Memphis en zond zijn generaal Hierax zuidwaarts met een aanzienlijke troepenmacht. Platon laat dit weten aan de inwoners van Pathyris. De brief is geschreven op 1 november 88. Hij vraagt hen nog even vol te houden.

Tekst:

Pl atwn toi[ʃ] eh PaJufe[ʃ]
i[ʃ]ereusi[ʃ] kailtoi[ʃ] a[ʃ] l o[ʃ]ij[ʃ]
toi[ʃ] katoikousi
xai[ʃ]ein. Gefrafen

prokexeirisJai
metaldunahewn
muri[ʃ]wn e[ʃ]ilkata-
stol hh th[ɪ] Qhbai[ʃ]oj.

¹²⁶ Vertalingen vindt men bij E.BEVAN, p. 336; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p.262.

*h(m)ia Fil obenoj
o(a)bel foj diŝ w(ə) keko/
miken h(m)ia }Orshj
grammatwn periltou=
toh megiston Qeoh
Swthra basil eā
ēpibēbl hkehai
eij Memfin, (eraka del*

*Opwj ouh eiplotej
eu}arseij upat-
xhte ekrihamen
shmhāai.
}err(wsJe) L I fawfi iJ*

Verso: *Toij?eh PaJurei
iēreusi kailtoij a} loij.*

Vertaling:

Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen, gegroet. Philoxenus, mijn collega, heeft me geschreven in een brief die Orsès ons heeft gebracht, dat de koning, de zeer grote god Soter, te Memphis is aangekomen en dat Hierax benoemd is om de Thebais met een aanzienlijke troepenmacht te onderwerpen. Opdat jullie dus, met dit nieuws, de goede moed zouden bewaren, besloten we dit te melden.

Hou jullie goed. Jaar 30, 19 Phaophi. (= 1 november 88 v.C.)

Achterkant: Aan de priesters in Pathyris en de anderen.¹²⁷

f) Enkele bedenkingen

- Ligging van Pathyris

Welke rol speelde de stad Pathyris? In de Ptolemaeëntijd was Pathyris de hoofdplaats van een gouw, de Pathyrites. Deze gouw lag ten noorden van de Latopolites. Onder de Romeinen kreeg de Pathyrites een nieuwe metropool Hermonthis en werd voortaan de Hermonthis genoemd.¹²⁸ Pathyris en de stad die er administratief mee was verbonden, Krokodilopolis, lagen op de linkeroever van de Nijl, op een dertigtal kilometer ten zuiden van Thebe. Pathyris is het moderne dorp Gebelein. Krokodilopolis waarschijnlijk El-Rizeiquât.¹²⁹ Naast honderden ostraca werden er ongeveer 600 Griekse en demotische

¹²⁷ Vertalingen vindt men bij P.COLLART, p.277; CLAIRE PREAUX, p.549 ; P.JOUGUET, *Ptolémée IX Soter II et la révolte de la Thébaïde*, in *BCH* 21 (1867), p.142; E.BEVAN, p.336 ; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p.81.

¹²⁸ Voor de administratieve herindeling zie hoofdstuk, paragraaf 1.

¹²⁹ P.W.PESTMAN, *Les archives privées de Pathyris à l'époque ptolémaïque. La famille de Pétéharsemtheus, fils de Panebkounis*, in *Studia Papyrologica Varia*, p. 47; KATELIJN VANDORPE, *Museum Archeology or How to Reconstruct Pathyris Archives*, in *Acta Demotica, Acts of the Fifth International Conference for Demotists, Pisa, 4-9 september 1993*, in *EVO* 17, (1994), p. 289-291.

papyri teruggevonden. Ze bestrijken een periode van ca. 180 tot 88 v.C. Een groot deel van de documenten behoort tot de archieven van plaatselijke families. Griekse militairen en hun afstammelingen nemen een belangrijke plaats in in de documenten. Na de grote opstand van Haronnophris en Chaonnophris, die eindigde in 186 v.C. zakten deze af naar Pathyris en Krokodilopolis, waar nieuwe legerkampen werden gesticht met het oog op een betere verdediging van het gebied ten zuiden van Thebe.¹³⁰ Het aantal documenten stijgt vanaf deze datum. Pathyris werd een voorspoedige stad.¹³¹ Tijdens de vermoedelijke opstand van 132/130 v.C. en de opstand van de jaren 80 bleven Pathyris en Krokodilopolis loyaal aan de Ptolemaeën. Na 88 v.C. verdwijnen de documenten uit het gebied. Misschien was het garnizoen er weg en was de stad haar bron van welstand kwijt.¹³² Of misschien hadden de rebellen de stad veroverd en werd ze daarna door Soter II verwoest.¹³³

In de Pathyrites werden 3 goden vereerd: de godin Hathor, de god Soukhos en de jonge Harsemtheus, 'Horus, hij die de twee landen eenmaakte'. Deze laatste was van minder belang. De grote krokodillengod Soukhos was beschermer van Krokodilopolis. Hathor was de beschermster van Pathyris. Ze werd gelijkgesteld aan Aphrodite, Pathyris werd ook Aphroditopolis genoemd. Maar deze naam werd zelden gebruikt. Naast deze drie godheden, vereerde men in de Pathyrites ook andere Egyptische godheden.¹³⁴

-Platon en zijn familie

¹³⁰ J.D.THOMAS, *The Epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt, I: The Ptolemaic Epistrategos*, (*Papyrologica Coloniensia* 6), Opladen, 1975, p. 213; KATELIJN VANDORPE, *Museum Archeology or How to Reconstruct Pathyris Archives*, p. 290.

¹³¹ P.W.PESTMAN, p. 49-50.

¹³² P.W.PESTMAN, p. 51.

¹³³ KATELIJN VANDORPE, *City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel*, in *Hundered Gated Thebes*, p. 235.

¹³⁴ P.W.PESTMAN, p. 51-54.

Rond de identiteit, de functie en de familie van Platon zijn er heel wat vragen. Aan de hand van de verschillende papyri en enkele inscripties die we voor handen hebben, zullen we proberen een zo goed mogelijk beeld van dit personage te schetsen.

Eerst zullen we kort twee elementen uit de administratie van de Thebaïs, de strategie en epistrategie, verduidelijken om zo een beter inzicht te krijgen in hetgeen zal volgen.

In Ptolemaeïsch Egypte stond een strateeg aan het hoofd van elke gouw. Terwijl hij in het begin van de Ptolemaeëntijd militaire en civiele macht had, bleef vanaf de tweede eeuw v.C. alleen zijn civiele bevoegdheid over. Hij viel nu samen met de nomarch van faraonisch Egypte. Hij had een beperkte rechterlijke macht en de politie van de gouw stond onder zijn direct bevel. Zijn financiële bevoegdheden zouden ook meer en meer beaccentueerd worden. De militaire macht viel ten deel aan speciale commandanten.¹³⁵

In de Thebaïs merken we in de administratie drie verschillende niveaus: er waren strategen van één gouw, strategen die verschillende gouwen onder hun gezag hadden en de strateeg van de Thebaïs in haar geheel.

De strateeg van de Thebaïs was de centrale autoriteit in het zuiden. Hij had een gebied in zijn macht van het zuiden van de Dodekaschoinos (dit was geen gouw, maar moet gezien worden als een buitenlands bezit van de Ptolemaeën ter verdediging van de zuidelijke grenzen) tot de zuidelijke grens van Hermopolis en het gebied rond de Rode Zee.¹³⁶ Aangezien hij bevoegdheid had over de

¹³⁵ E.VAN't DACK, *L'évolution de l'épistrategie dans la Thébaïde au I^o siècle av. J.-C.*, in *Ptolemaica Selecta*, p. 289-290; M.CHAUVEAU, p. 99-101.

¹³⁶ Misschien ook het gebied van de Triakontaschoinos in Opper-Nubië, zie BÄRBEL KRAMER-H.HEINEN, *Der ktiŝthj Boethos und die Einrichtung einer neuen Stadt*, in *AfP* 43, (1997), p. 344; L.MOOREN, *The Strategos Athenaios, his Subordinate Nestor, and the Administrative Organisation of the Southern Thebaid*, in *CdE* 55, (1980), p. 266-267; H.BENGSTON, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit: III: ein Beitrag zum antiken Staatsrecht*, München, 1964, p. 102; J.D.THOMAS, p. 92, p.

zuidelijke grenzen van Egypte, had hij ook militaire macht.¹³⁷ De strateeg van de Thebaïis promoveerde tot epistrateeg vanaf de strateeg Boethos (zijn activiteiten zijn bekend tussen 149-134 v.C; in 135 v.C. werd hij voor het eerst epistrateeg genoemd in de bronnen). De functie van epistrateeg werd gecreëerd onder Ptolemaeus V Epiphanes (205-180 v.C). De epistrateeg had de hoogste administratieve en militaire macht over de hele *chôra*. De functie werd niet alleen gecreëerd om na de problemen met Haronnophris en Chaonnophris (206-186 v.C.) de Thebaïis terug aan de controle van de Ptolemaeën te onderwerpen maar ook om de verschillende socio-economische problemen, verscherpt door de opstanden, door middel van een sterkere centralisatie te regelen.¹³⁸ Indien er maar één epistrateeg was over de hele *chôra*, dan betekent de promotie van strateeg van de Thebaïis tot epistrateeg dat hij een ruimer gebied onder zijn gezag kreeg.¹³⁹

De bekleding van een administratieve functie als strateeg of epistrateeg was doorslaggevend voor de toekenning van een hofrangtitel. De hiërarchie van de hofrangtitels werd opgesteld in het midden van de tweede eeuw v.C. *Syngenes* was de hoogste.¹⁴⁰ Deze titel werd vanaf 135 toegekend aan de strateeg van de Thebaïis, waarmee zijn sociale superioriteit werd bevestigd. In de eerste eeuw v.C. krijgen ook de strategen van één gouw in de Thebaïis de hofrangtitel *syngenes*. In die periode duiden de hofrangtitels de

131

¹³⁷ BÄRBEL KRAMER-H.HEINEN, p. 344; H.BENGSTON, p. 104; J.BINGEN, *Les inscriptions de Philae des IIIe et IIe siècle avant notre ère*, in *CdE* 54, (1979), p. 307-308: Gouverneurs die bevoegdheden hadden over de zuidelijke grensgebieden van Egypte moesten ook rekening houden met de troepen die in hun gebied aanwezig waren.

¹³⁸ E.VAN't DACK, *Notes concernant l'épistratégie ptolémaïque*, in *Aegyptus* 32, (1952), p. 337-340; L.MOOREN, *La hiérarchie de cour ptolémaïque. Contribution à l'étude des institutions et des classes dirigeantes à l'époque hellénistique*, (*Stud.Hell.* 23), Leuven, 1977, p. 81-82; J.D.THOMAS, p. 50; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 199.

¹³⁹ KATELIJN VANDORPE, *Der früheste Beleg eines Strategen der Thebaïis als Epistrategen*, in *ZPE* 73, (1988), p. 49.

¹⁴⁰ BÄRBEL KRAMER-H.HEINEN, p. 342.

sociale positie niet langer aan.¹⁴¹

Nu keren we terug naar ons personage, Platon. De naam Platon is niet frequent, maar ook niet zeldzaam in het bronnenmateriaal. Het zal duidelijk worden dat we vier belangrijke personages met de naam Platon kunnen onderscheiden: 1) de strateeg van de Thebaï's, 2) Platon de jongere, zoon van de strateeg van de Thebaï's, 3) een ondergeschikte functionaris, zoon van Dionysius en 4) een voorouder van de strateeg van de Thebaï's.

1) Na de uitgave van zijn brieven uit 88 v.C., werd Platon in de meeste studies ofwel als epistrateeg ofwel als strateeg gezien.¹⁴² In meer recentere werken wordt de opvatting dat Platon een strateeg was, algemeen aanvaard.¹⁴³ De opvatting van J.D.THOMAS¹⁴⁴ is genuanceerder¹⁴⁵ en G.MUSSIES¹⁴⁶ denkt dat Platon de strateeg van de gouw Pathyrites was.

De bronnen die een functie vermelden zijn schaars. In *P. Adler*, 10, r. 3-4, komt een plaatsvervanger, Philoxenus, van Platon de *syngenes en stratègos* ('*paral Platwnoj tou= sungenouj kail strathgou*') voor in Pathyris in 101 v.C. Een tweede bron is het ostracon *O. Wilck. 1535* uit Thebe. De tekst situeert de *syngenès en stratègos*, Platon, in een

¹⁴¹ L.MOOREN, *La hiérarchie de cour*, p. 87-88.

¹⁴² P.COLLART, *La révolte de la Thébaïde en 88*, p. 280; P.COLLART in *P. Bour.* 10-12 in inleiding p. 55 en 56; B.P.GRENFELL, *A New Papyrus, concerning the Revolt of the Thebaid in B.C. 88*, in *REG*, 32 (1921), p. 253; U.WILCKEN, *Papyrus-Urkunden*, in *AfP* 7, p. 87; maar in U.WILCKEN, *Papyrus-Urkunden*, in *AfP* 8 (1927), p. 78; *Urkunden-Referat*, IV, in *AfP* 10 (1932), p.80: strateeg van de Thebaï's; CLAIRE PREAUX, p. 548 e.a.

¹⁴³ W.PEREMANS, E.VAN 't DACK, *Prosopographia Ptolemaica*, I: *l' administration civile et financière*, Leuven, 1977 (anastatische herdruk van 1950) en L.MOOREN, *Prosopographia Ptolemaica*, VIII: *Addenda et corrigenda aux volumes I (1950) et II (1952)*, Leuven, 1975, nr. 198; E.VAN 't DACK, *Recherches sur l'administration du nome dans la Thébaïde au temps des Lagides*, in *Aegyptus* 29-30, (1949-1950), p. 14-15.

¹⁴⁴ J.D.-THOMAS, p. 48-49, 17-18.

¹⁴⁵ We komen er later op terug.

¹⁴⁶ G.MUSSIES, *Supplément à la liste des stratèges des nomes égyptiens de H.Henne*, in *Studia Papyrologica Varia*, p. 26, n. 295.

militaire context, maar de tekst is niet precies gedateerd. We kunnen de mobilisatie van soldaten waarnaar verwezen wordt in dit ostrakon niet met zekerheid bij onze informatie over de opstand van de jaren 80 plaatsen. Toch wordt dit over het algemeen gedaan.¹⁴⁷

Tekst:

*Lusimaxoj Alecahrwi
xairin. Dedwkaj uper ouf
gewrgeij kl hrou Eriewj tou=
Eriewj toij sunstratiwtaij aukou=eij tolpe[ris?]tel ma suh
Platwni twi suggenei=kailstra(thgw#)
apoltimhj purou=xal kou=
draxmaj trijxil iaj / [gl..*

Vertaling:

Lysimachos aan Alexander gegroet. Ik heb ter bescherming landbewerkers van de kleros van Herieus, zoon van Herieus, gegeven aan de medesoldaten van hem met het oog op de verdediging samen met Platon, de syngenès en strateeg, tegen een graanprijs van 3000 kopertalenten.

Verder zijn er nog twee demotische bronnen. [P. Heid. dem., 665](#) is niet gedateerd en citeert een strateeg *[.]ltn*¹⁴⁸

Dezelfde collectie bevat een ander fragment [P. Heid. dem. 750a](#). Het is een brief van 7 juli 88 v.C. aan Nechthyris heel waarschijnlijk van Platon, met de titel '*mr ms ht n Kmi*'¹⁴⁹ Indien deze Platon dezelfde is als deze uit de hierboven vertaalde brieven (*P. Bour.* 10, *P. Lond.* II, 465, *P. Bour.* 11, *P. Bad.* II, 16 en *P. Bour.* 12), dan kennen we een strateeg met militaire macht in 101 (*P. Adler*, 10) en 88 v.C.

Het gaat hier dus ofwel om een personage met strikt militaire macht ofwel om de strateeg van de Thebaïs¹⁵⁰, die heel veel bevoegdheden had waaronder militaire. Platon was hoogstwaarschijnlijk geen

¹⁴⁷ *P. Ross. Georg.*, II, 10 inleiding, p. 27-32; CLAIRE PREAUX, p. 548, noot 3; E.VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée IX Soter II en Egypte et la fin du règne de Ptolémée X Alexandre I*, p. 147; KATELIJN VANDORPE, p. 234, noot 237; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 81.

¹⁴⁸ W.SPIEGELBERG, *Der Stratege Pamenches (mit einem Anhang über die bisher aus ägyptischen Texten bekannt gewordenen Strategen)*, in *ZÄS*, 57 (1922), p. 92, nr. 14: *P.Heid.* 732, nu *P.Heid.* 665 uit Gebelein.

¹⁴⁹ voor de tekst en de vertaling zie verder bij 'Nechthyris'.

¹⁵⁰ L.MOOREN en E.VAN't DACK, *Le stratège Platon et sa famille*, in *Ant. Class.* 50

buitengewone militaire bevelhebber aangezien zo een functie normaal tijdelijk zou toegekend worden en niet minstens van 101 tot 88 v.C.¹⁵¹ Dus hij is de strateeg van de Thebaï's. D.THOMAS twijfelt echter aan de identificatie van Platon, de strateeg van de Thebaï's uit 101 v.C. en de Platon uit de brieven van 88 v.C. Hij onderscheidt twee personages, de strateeg van de Thebaï's uit 101 en de epistrateeg uit 88 v.C. Zie p. 117-118. Maar aangezien de strateeg van Zuid-Egypte in deze periode ook de epistrateeg is en Platon in de Thebaï's handelt, is het mogelijk dat de twee functies hier door eenzelfde persoon bekleed werden.¹⁵²

We ontmoeten Platon voor de eerste keer in 101 v.C. Zijn voorganger heette Phommous.¹⁵³ De datum van het ontslag van Platon kennen we niet. Werd hij onder Soter II vervangen door Hierax? We hebben niet genoeg informatie om hierover tot een conclusie te komen. En de lacune tussen de laatste verwijzing naar Platon, in 88 v.C. en zijn eventuele opvolgers - in alfabetische volgorde: Dionysius (28 november 68 of 21 november 39), Hephaestion (voor 14 mei 62) en Kallimachus (14 mei 62 of 18 maart 39)¹⁵⁴ - spreidt zich over verschillende jaren. De identificatie van Platon valt moeilijk met zekerheid vast te stellen.

2) Uit 88 v.C. hebben we bovendien een brief en een kwitantie die de naam Platon *new(teroj)* en *o(ne(w)teroj)* vermelden.

Tekst: [P. Ross.Georg., II, 10](#)¹⁵⁵.

(1981), p.537.

¹⁵¹ J.D.THOMAS, p. 118.

¹⁵² Zie L.MOOREN, E.VAN 't DACK, p. 538.

¹⁵³ L.MOOREN, *Pros. Ptol.*, I en VIII, 202; J.D.THOMAS, p. 104-105, p. 111-112, p. 121.

¹⁵⁴ L.MOOREN, *The Governors General of the Tebaid in the second Century B.C. I*, in *Anc. Soc.* 4, (1973), p. 132; Voor een bibliografie over deze personages zie L.MOOREN en E.VAN't DACK, p. 538 noot 19, 20, 21.

¹⁵⁵ zie O.KRÜGER, *Zum thebanischen Aufstand von 88 v.C.*, in *Raccolta Lumbroso*, Milaan, 1925, p. 316-318; *SB* III, 7180.

*Pl atwn new(teroj) toij
 eh PaJufei presbu-
 tehoij xaifein.
 Perilthj periespas-
 mehij YenapaJou tou=
 [e]p1statou tou=Ei] i[Juo]pol itou o/hou
 suh twi pwl wi
 [thj] methgmehij
 [pro]j u(maj upol Es-
 [Jl u?]tou pepom-
 [fam]en Arsihsin
 [toh] m[a]xairofoton.
 [Kal wji?ol]h poihsete
 [pros]edreusantej,
 kailh(tauthj pw#oj
 [opot]an paradoJhi
 a[ut]wji, apokata-
 sthsai twi kuriwi.
 [Errws]Je. (Etouj) I, (Jur ie.*

Verso: *Toij eh PaJufei
 Presbutehoij.*

Vertaling:

*Platon de jongere aan de priesters van Pathyris, gegroet. In verband met de ezelin met haar jong die gestolen is van Psenapathes, de epistates van Eilithuopolis, en naar jullie overgebracht door Es[thly?]tas, hebben we Harsiesis, de politiedienaar, gestuurd. Jullie zouden er dus goed aan doen (ze) in het oog te houden en wanneer ook haar veulen aan hem is teruggegeven, (haar) aan de meester terug te brengen.
Verso: Aan de priesters in Pathyris.*

Tekst: BGU, 14, 2378:

*Pl atwn o(paral
 Pl atwnoj tou=ne(wte/rou)
 Pel aai Pete<ne>fwrtou
 xaifein: ejsxwn
 para{pa} sou=eij toh
 I ogon tou=(ptouj) kJ
 eij talepi<s>tatikalt(ou)
 eh Ei] iJoiàj pol i
 ièrou=xa(l kou) (tal anta) e Blu
 (e(touj) I Mesorhll -*

Vertaling:

Platon, de plaatsvervanger van Platon de jongere, aan Pelaias, zoon van Petenephtes, gegroet: ik heb van jou voor de rekening van het jaar 29 voor de epistatikon-belasting van de tempel in Eilithuopolis 5 kopertalenten en 2400 drachmen gekregen, het jaar 30, 30 Mesorè.

Door de gelijkenis van de handschriften van Platon de strateeg en Platon de jongere, denkt W.BRASHEAR¹⁵⁶ dat de documenten uit hetzelfde bureau kwamen. Maar L.MOOREN en E.VAN't DACK¹⁵⁷ gaan daar niet mee akkoord. Ze denken dat het om twee verschillende personages gaat aangezien in *P.Ross.Georg.* II, 10 en *BGU*, 14, 2378 Platon uitdrukkelijk 'de jongere' wordt genoemd. Indien het om dezelfde personen zou gaan, zou de bepaling 'de jongere' zijn weggelaten.

Welke functie had Platon de jongere dan? De bronnen kunnen hem enkel een politieke (*P. Ross. Georg.*, II, 10) of financiële (*BGU*, XIV, 2378) functie toekennen. Hij is bevoegd over de Eili(thyo)polites (*P. Ross. Georg.*, II, 10, r. 6-7) of de tempel *eh Eij iJoiakj pol i* (*BGU*, 14, 2378, r. 7-8). Platon de jongere kan geen gouverneur van Eilithyopolites geweest zijn aangezien Psenapathes expliciet vermeld wordt als epistates van deze gouw is (*P. Ross. Georg.*, II, 10, r. 5-7: *[e]pistatou*). L.MOOREN en E.VAN 't DACK menen dat hij een gouverneur met bevoegdheid over verschillende gouwen in de Thebaï's was.¹⁵⁸

Verschillende studies concludeerden dat Platon de jongere een broer was van Platon, de strateeg van de Thebaï's.¹⁵⁹ L.MOOREN en E.VAN 't DACK¹⁶⁰ wijzen erop dat er ook nog andere mogelijkheden zijn: ze kunnen neven zijn of tot verschillende generaties behoren. Omtrent dit personage komen we meer te weten uit een inscriptie van 6 oktober 98 v.C.¹⁶¹ Een zekere Platon ontvangt te Thebe een orakel

¹⁵⁶ W.BRASHEAR, *Ptolemäische Urkunden aus Mumienkartonage*, in *BGU*, 14, nr. 2378, Berlijn, 1980.

¹⁵⁷ L.MOOREN en E.VAN't DACK, p. 539.

¹⁵⁸ Zie ook G.MUSSIES, *Supplement à la liste des stratèges des nomes égyptiens de H. Henne*, in *Studia Papyrologica Varia*, Leiden, 1965, p. 21, n. 164 (Eilithyopolites).

¹⁵⁹ U.WILCKEN, *AfP* 8 (1927), p. 78; O. KRÜGER, *P. Ross. Georg.*, II, 10, inleiding, p. 32-33; CLAIRE PREAUX, p. 548, noot 4; J.D.THOMAS, p. 118.

¹⁶⁰ L.MOOREN en E.VAN 't DACK, p. 540.

¹⁶¹ een inscriptie op een standbeeld, bewaard in het Museum van Caïro JE 38033, zie: L.COULON, *Quant Amon parle à Platon, (La statue Caire JE 38033)*, in *RdE*, 52,

van de god Amon. Hij krijgt de hoftitel *sn-nsw* of *suggenhj*. Door het belang van de ambten die Platon volgens de inscriptie bekleedt en door de plaats waar hij ze uitvoert, kunnen we hem verbinden met de strateeg Platon. De Platon van de inscriptie is de zoon van een Platon die nog in leven is en eenzelfde titel draagt ('*Platon, nog in leven, zoon van Platon, met dezelfde titel, nog in leven, geboren uit de eerbiedwaardige dame Tathotis, nog in leven*'¹⁶²). De titel die bedoeld wordt is waarschijnlijk *suggenhj*. L.COULON¹⁶³ identificeert Platon uit de inscriptie met Platon de jongere uit de papyri *BGU* 14, 2378 en *P.Ross.Georg.*, II, 10 en hij meent dat het de zoon is van Platon, de strateeg van de Thebaïs. Hij bekleedde belangrijke functies op een lager niveau in de hofhiërarchie.¹⁶⁴ Verschillende aanwijzingen bevestigen deze hypothese. Zo wordt Platon uit de inscriptie '*schrijver van de phylae van de tempel van Nekhbet*' genoemd. Dit kunnen we in directe relatie plaatsen met Elkab of Eilithuopolis. En de voorrang die verleend wordt aan de priesterschappen van de Latopolites in de opsomming van de functies, doet ook denken dat Esna de belangrijkste plaats was van waaruit hij handelde. Ook zijn vader had hoogstwaarschijnlijk zijn belangrijkste bureau en verblijfplaats in Latopolis: in 88 v.C. vertelt Platon, de strateeg, in zijn brieven aan de inwoners van Pathyris en aan Nechthyris dat hij Latopolis verlaten had om de kritieke situatie aan te pakken (*P.Bour.* 10; *P. Lond.* 465). Platon de jongere gebruikte vermoedelijk het orakel van Amon om een eigen positie in het heiligdom te verwerven en, in een context van problemen in de Thebaïs, de regio beter te controleren, wetende dat de opstandelingen het orakel ook zouden raadplegen.¹⁶⁵ Zijn sacerdotale ambten lieten hem eveneens toe toezicht te houden op de

(2001), p. 85-112, voor de datum, zie p. 99.

¹⁶² zie vertaling van de tekst, *ibid.*, p. 90.

¹⁶³ *ibid.*, p. 99-100.

¹⁶⁴ Zoals we vroeger vermeldden, werd de titel van *suggenhj* ook toegekend aan gouverneurs van verschillende gouwen of van één gouw in de Thebaïs. Zie p. 48.

¹⁶⁵ *ibid.*, p. 108.

lokale clerus en de administratie van de tempel. Achter zijn raadpleging van het orakel zat dus een politieke bedoeling.

3) Naast de strateeg Platon en Platon de jongere, zijn zoon, kennen we nog een ondergeschikte functionaris met de naam Platon, de auteur van het ontvangstbewijs (*BGU*, 14, 2378, r. 1-2). Zijn vader heet Dionysius. We weten niet of het hier gaat om een ander lid van de familie.

4) Zoals we reeds vermeld hebben kennen we een Platon die waarschijnlijk een voorouder was van de strateeg Platon. Hij komt voor in een inscriptie uit Philae uit de regering van Ptolemaeus VIII, Cleopatra II en Cleopatra III, rond 120 v.C.¹⁶⁶ Hij is de vader van Hermias en Apollonius. We kunnen echter de band tussen deze Platon en Platon de strateeg moeilijk bepalen. Misschien was hij wel zijn grootvader.¹⁶⁷

In *P. Bour.* 12 is er sprake van Philoxenus, *o(abel)foj*. L. MOOREN en E.VAN 't DACK¹⁶⁸ merken op dat deze aanroeping ook kan geïnterpreteerd worden als 'collega'. We beschikken over drie documenten die de naam Philoxenus vermelden¹⁶⁹, toch zijn het drie verschillende personages. Het is dus opvallend dat in de onmiddellijke omgeving van Platon drie personen die naam dragen.

We kunnen besluiten dat Platon, de strateeg van de Thebaïs, tot een prestigieuze, perfect tweetalige familie behoorde. Ze waren gevestigd

¹⁶⁶ Voor een uitgave van de tekst zie L.MOOREN en E.VAN 't DACK, p. 542.

¹⁶⁷ L.COULON, p. 99.

¹⁶⁸ L.MOOREN en E.VAN 't DACK, p. 540.

¹⁶⁹ Deze zijn *P. Bour.* 12; *P. Adler*, 10: *Ἀγαθῶν Φιλοξένου τοῦ παραπλάτωνος τῆς σὺν ἡμῶν κείνου* (r. 3-4: 101 v.C.); We weten ook dat Phommous, de voorganger van Platon, een *grammateus* had met de naam Philoxenus. Verder schreef een zekere Philoxenus de brief van *P. Tebt.*, I, 34, geadresseerd rond 100 v.C. Hij is echter een hoge functionaris en kan dus niet gelijkgesteld worden aan de plaatsvervanger van Platon of Phommous. Zie L.MOOREN en E.VAN 't DACK, p. 541.

in Esna en vanaf het laatste kwart van de tweede eeuw v.C. kregen ze de controle over een groot deel van de Thebaïs ten voordele van de Ptolemaeën. Platon de jongere, zoon van een Griek en een Egyptische, had het ambt van strateeg van verschillende gouwen rond Esna en Thebe.

- Nechthyris

Nechthyris, de militaire commandant van Pathyris, kan geïdentificeerd worden met '*Nechthyris p3 mr ms*' uit de demotische papyrus, *P. Heid. dem. 750a* van 7 juli 88 v.C.

Tekst:¹⁷⁰

Vertaling¹⁷¹:

*[Platon?] mr ms ht n Kmi*¹⁷² groet Nechthyris p3 mr ms voor Montu, de grote god. Geschreven op 27 Pauni [van het jaar 2(?)] 9. (= 7 juli 88 v.C.).

Misschien kan hij ook met Nechthyris, de zoon van Psenmonthes uit

¹⁷⁰ W.SPIEGELBERG, *Papyrus Erbach, ein demotisches Brieffragment*, in *ZÄS* 42 (1905), p. 52-53.

¹⁷¹ zie *ibid.*, p. 53; L.MOOREN-E.VAN't DACK, p. 537; E.VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée IX Soter II et la fin du règne de Ptolémée X Alexandre I*, p. 145 noot 139: URSULA KAPLONEY-HECKEL, kon de brief dateren, ze las het cijfer 9 en meende dat de aanvulling '29' dus mogelijk was; zie ook P.W.PESTMAN, p. 51, nr. 26.

¹⁷² zie L.MOOREN, E.VAN 't DACK, p. 537: waarschijnlijk is *mr ms ht n Kmi* de titel van Platon in het demotisch. Het betekent '*eerste generaal van Egypte*', misschien epistrateeg. Zie ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 262, noot 1.

P. Conflict 5 (*P. Heid. dem.* 746) gelijkgesteld worden.¹⁷³ De papyrus dateert van het Syro-Judeaïsch-Egyptische conflict van 103-101 v.C. Uit de naam van zijn vader kunnen we afleiden dat hij uit de buurt van Thebe kwam.¹⁷⁴

Tekst:¹⁷⁵

Vertaling¹⁷⁶:

Nechthyris, zoon van Psenmonthes groet Pates, zoon van Panobchounis, Pachrates, zoon van Peteharsemtheus, Pates, zoon van Pamenos, Poeris, zoon van Nechoutes en hun kameraden, de mannen van de compagnie allen tesamen, hier voor Harpocrates, die ons jullie mag laten zien in goede gezondheid. Ik stel het wel (er is geen kwaad bij mij hier). Het is uitstekend dat jullie me schrijven over jullie gezondheid vanaf het moment dat ik in onze naam naar het noorden kwam. Nechthyris groet Nechthyris, zoon van Panebchounis. Wat jullie vanaf nu willen, schrijf het me. Ik zal zorgen voor (?) wat zal bevolen worden. Geschreven het jaar 15, 30 Epeiph.

Achterkant: *Om te geven aan Pates, zoon van Panebchounis,
Pachrates, zoon van Peteharsemtheus
en hun kameraden*

Indien de identificatie correct is, had Nechthyris voor de Thebaanse opstand al een lange carrière achter de rug en bekleedde hij

¹⁷³ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 130; W.CLARYSSE, J.K.WINNICKI, *Documentary Papyri: 5. Letter of Nechthuris, P.Heid.dem. 746*, in *War of Sceptres*, p. 66.

¹⁷⁴ zie *ibid*, p. 66.

¹⁷⁵ *P.Heid.dem.* 746 in *ibid*, p. 65-66.

¹⁷⁶ We hebben ons gebaseerd op de vertaling van zie *ibid*, p. 66. Zie ook W.SPIEGELBERG, *ZÄS* 42, p. 49. Aangezien alleen de persoon van Nechthyris relevant is voor ons onderzoek, bespreken we hier de andere personages uit de tekst

waarschijnlijk een hoge positie. Na 7 juli 88 v.C. verdwijnt hij uit de documentatie. Op 1 november 88 v.C. richt Platon zich tot de priesters.

Het is opvallend dat hier een Egyptenaar deel neemt aan de strijd tegen de opstand van Thebe. P.COLLART denkt dat Nechthyris in dienst werd genomen door de Ptolemaeïsche macht om te vleien bij de Egyptenaren.¹⁷⁷ Maar waarschijnlijk weerspiegelt de deelname van een Egyptenaar aan de strijd tegen de rebellie eerder de progressieve integratie van de inheemse bevolking in het militaire apparaat.¹⁷⁸

- Hierax

In *P.Bour.* 12 vinden we de naam Hierax terug. Er wordt voorgesteld dat Hierax een epistrateeg was.¹⁷⁹ Belangrijk is dat hij werd aangesteld (*prokexeirišJai*) door Soter II, die was teruggekeerd om de troon in te palmen. Mogelijk was hij een buitengewone militaire bevelhebber met de taak een einde te stellen aan de opstand. J.D.THOMAS die denkt dat Platon de epistrateeg was, aangesteld door Alexander I, ziet in Hierax zijn opvolger, aangesteld door Soter II.¹⁸⁰

- Datum en bestemmingen van de brief P. Bad. II, 16

Document *P. Bad.* II, 16 stelt ons voor een aantal problemen.

niet. Zie daarvoor *ibid.*, p. 66-67.

¹⁷⁷ P.COLLART, *La révolte de la Thébaïde en 88*, p. 279.

¹⁷⁸ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 130; zie ook E.VAN't DACK, *Les armées en cause*, in *War of sceptres*, p. 127-136; ID., *L'armée de terre lagide: reflet d'un monde multiculturel?*, in *Life in a Multicultural Society*, p. 327-341; J.K.WINNICKI, *Die Ägypter und das Ptolemäerheer*, in *Aegyptus* 65, (1985), p. 41-55.

¹⁷⁹ V.MARTIN, *Les épistratèges. Contribution à l'étude des institutions de l'Égypte gréco-romaine*, Genève, 1911, p. 56 noot 2 en p. 177; H.BENGSTON, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, III, München, 1967, p. 107, noot 4; J.D.THOMAS, p. 48.

¹⁸⁰ J.D.THOMAS, p. 119.

Zo ontbreekt de datum. U.WILCKEN¹⁸¹ stelde voor dat de brief geschreven werd op 28 maart 88 v.C., zoals de eerste brief aan Nechthyris en aan de inwoners van Pathyris. Hij voegt op regel 3 [*NexJurei twi ufj hmwæ tetagme%*] toe zoals in *P. Lond.* II, 465 op de regels 11-12. Zo krijgt men de indruk dat *P. Bad.* II, 16 werd geschreven kort na de aanstelling van Nechthyris als militair commandant van Pathyris en dat de brief dus in dezelfde periode geschreven werd als *P.Lond.* II, 465. Een dergelijke vroege datering van de brief werd echter vaak bekritiseerd, bijvoorbeeld door F.BILABEL¹⁸² en in het algemeen verworpen. Ook CLAIRE PREAUX¹⁸³ is het daar niet mee eens. Ze merkt op dat op het moment dat Nechthyris aangesteld werd als commandant van de plaats, eind maart, Platon niet praatte over de koning. In *P.Bad.* II, 16 doet hij dat wel. Daarom vindt ze het misschien beter niets toe te voegen aan *suggeinomenoi* en de brief veeleer te plaatsen op het einde van het jaar 88, rond de periode dat *P. Bour.* 12, de brief van 1 november, werd geschreven of hem gewoon niet te dateren. Waarschijnlijk werd *P. Bad* II, 16 wel vroeger geschreven dan *P. Bour.* 12. Zijn inhoud plaatst hem dichterbij de eerste brieven.¹⁸⁴ Er is sprake van een kritieke situatie en in *P. Ross. Georg.* II 10, de brief van Platon de jongere van 27 november 88, zien we dat de situatie rond die periode tijdelijk hersteld was in de stad. De autoriteiten hielden zich bezig met minder gewichtige kwesties, namelijk de diefstal van een ezelin. Een tweede probleem bestaat erin te achterhalen wie de bestemmelingen zijn van de brief. De eerste uitgever van de tekst, F.BILABEL¹⁸⁵, leidde uit de formule *eij twæton topon* op regel 4 af dat de priesters hier niet van Pathyris waren, maar van Thebe. Ze waren

¹⁸¹ U.WILCKEN, *AfP* 7, (1924), p. 303-304.

¹⁸² F.BILABEL, in *BL* 2, 1933, pp.173-174;

¹⁸³ CLAIRE PREAUX, p. 550, n. 3.

¹⁸⁴ ANNE-EMANUELLE VEISSE, p. 260.

¹⁸⁵ F.BILABEL, *P.Bad.* II, p.24; E.VAN't DACK, *Recherches sur l'administration du nome*, in *Aegyptus* 29, (1949), p. 15.

loyaal gebleven en gevluht in de stad. Ook E.VAN't DACK is van dezelfde mening. U.WILCKEN¹⁸⁶ veranderde *eij twton topon sunthrhJhnaai* in *eij tol toh topon sunthrhsai*. Dit wordt algemeen aanvaard. Volgens ANNE-EMANUELLE VEISSE¹⁸⁷ worden er geen redenen gevonden om andere priesters dan de priesters van Pathyris, waarschijnlijk van de belangrijkste tempel, die van Hathor, te veronderstellen in de brief. Dit is hier een voorbeeld van een concrete samenwerking van de priesters met de overheid om de opstand te bestrijden.

We kunnen ons ook afvragen welke middelen de priesters daartoe gebruikten. Nechthyris had de opdracht enkele materiële maatregelen te nemen: de organisatie en bewaking van de stad, de arrestatie van verdachte personen en bevoorradingsmaatregelen. Was het omdat Nechthyris verdwenen was, of in ongenade was gevallen na de regeringswissel (*P. Bour.* 12 is gedateerd volgens de regeringsjaren van Soter II) dat Platon zich richtte tot de priesters van Hathor? In deze hypothese zou *P. Bad.* II, 16 geschreven zijn na juli 88, de datum van het laatste document waarin Nechthyris staat vermeld, *P. Heid. dem.* 750a.¹⁸⁸

Volgens de regels 9-10-11 zouden de priesters een passende dankbetuiging krijgen van de 'degene boven hen' voor hun loyaliteit. Ze krijgen dus een compensatie, er wordt niet vermeld welke vorm deze zal aannemen. Evenmin verduidelijkt Platon wie hij bedoelt met 'degene boven ons' (*epathw*). ANNE-EMANUELLE VEISSE¹⁸⁹ wijst erop dat aangezien hijzelf een hoge functie beoefent, als strateeg van de Thebais, hij waarschijnlijk de koninklijke macht bedoelt. Zo is het ook mogelijk dat bepaalde koninklijke weldaden, opgesomd in de sacerdotale decreten op het einde van de opstanden, beantwoordden

¹⁸⁶ U.WILCKEN, p. 304.

¹⁸⁷ ANNE-EMANUELLE VEISSE, p.261.

¹⁸⁸ ANNE-EMANUELLE VEISSE, p. 262.

¹⁸⁹ ANNE-EMANUELLE VEISSE, p.262-263.

aan beloftes van de overheid tijdens de moeilijkheden.

We zullen zien dat de opstand in de jaren 80 werd voorafgegaan door onrust in het zuiden. We hebben aanwijzingen dat de problemen opklimmen tot 95 v.C.

3.1.3. Twee demotische papyri uit Pathyris

a) *P.Cairo* II 30 963

Deze papyrus komt uit de laat-Ptolemaeïsche militaire kolonie Pathyris. De tekst toont aan dat er reeds moeilijkheden waren in de Pathyrites in 92/91¹⁹⁰. In een zeer fragmentaire context is er sprake van plundering (r.9-11) en waarschijnlijk van een zending van een gewapende macht (r. 11-12).

Tekst:

Vertaling:

- 1 [.....] in uw hand
- 2 zaadkorrels 29 artaben met hun rente = 14 artaben
- 3 = 43 artaben .?..
- 4 in het jaar 26 = jaar 23
- 5 Psentersn(?)..?..
- 6 Schotes, zoon van Pos(?)...
- 7 het was een (priester?), hij wierp de P...
- 8 eruit uit Pathyris zoals [.....].
- 9 ze plunderden hem zoals [.....]
- 10 ..?. hun tuinen. Ze droegen [de vruchten?]
- 11 uit hun voort. Daarna gebeurde het dat men zond [.....]
- 12 met de htp. Ze brachten hen niet [.....].

¹⁹⁰ P.W.PESTMAN, p. 50, noot 25; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 82.

b) *P. Berl. dem. 13608*

De demotische papyrus *P. Berl. 13608* eveneens uit Pathyris, bevat akten over de akkeradministratie en lijsten van graanuitdelingen of -leveringen. Enkel de tweede kolom van de recto-zijde is tot nu toe gepubliceerd.¹⁹¹ En ze biedt ons informatie over de situatie in Zuid-Egypte. Het document werd gedateerd volgens de jaren 21, 23 en 24 van de regering van Ptolemaeus X Alexander I (= 94/93, 92/91 en 91/90).¹⁹²

Op een waardeloos geacht stuk van een rekening treffen we een klad aan van een rapport dat werd opgesteld op 8 oktober 91 door Nechoutès, zoon van Peteharsemtheus, de dorpschrijver van de zuidelijke toparchie van de Pathyrites. Hij schrijft over de gebeurtenissen van de nacht van 7 op 8 oktober (22 Thoth, jaar 24). Er was een inval van rebellen op de akkers van de Pathyrites en heel waarschijnlijk ook van Latopolites.¹⁹³ Ze hadden de regio verwoest en een Egyptenaar Kaiès, de zoon van Patès, doodgeslagen. Hij was aan het slapen op de landbouwgrond van de god Harsemtheus te Pathyris, op de grens met de Latopolites.

Tekst:

¹⁹¹ W.SPIEGELBERG, *Eine neue Erwähnung eines Aufstandes in Oberägypten in der Ptolemäerzeit*, in *ZÄS* 65, (1930), p. 54.

¹⁹² W.SPIEGELBERG, p. 56; URSULA KAPLONY-HECKEL, *Demotische Verwaltungsakten aus Gebelen: Der Große Berliner Papyrus 13608*, in *ZÄS* 121, (1994), p. 75-76; 85-86; 90-91; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 81.

Vertaling: ¹⁹⁴

- 1 Geschreven door Nechoutès, zoon van Peteharsemtheus, de dorpsschrijver
- 2 van de zuidelijke toparchie van de Pathyrites.
- 3 Het gebeurde in het jaar 24 in de eerste maand van de overstroming (=Thoth) in de
nacht van de 22° dag
- 4 naar de 23°?, dat het volk van de rebel zich verspreidde
- 5 over de velden van de gouw van Latopolis en
- 6 de gouw van Pathyris, terwijl Kaiès, de zoon van Patès, op de landbouwakker
- 7 van de tempel van Pathyris sliep.
- 8 Daar sloeg men hem (bijna dood) en wierp hem in de ...
- 9 de godin Neit¹⁹⁵, waar men hem op de 24°? dag vond.
- 10 Geschreven voor deze informatie. Geschreven in het jaar 24 in de eerste maand
- 11 van de overstroming (Thoth)
- 12 op de 24°?dag.

De moeilijkheden die aan het licht komen in deze papyrus moeten belangrijk geweest zijn. Zoals W.SPIEGELBERG opmerkte, kan de vermelding door Nechoutes van 'rebel', zonder verdere verduidelijking, zonder benaming, erop wijzen dat deze laatste goed gekend was. De Pathyrites had waarschijnlijk verschillende keren met rebellie te maken. In zijn eerste brief aan Nechthyris uit maart 88 v.C. (*P.Bour.* 10) laat Platon weten dat de stad reeds voordien in opstand was gekomen. Op r. 18 vermeldt hij '[..]tefai stasei'. Volgens P.COLLART¹⁹⁶ staat dit voor *[deu]tefai stasei* of *[eh e]tefai stasei* en hij vertaalt: '*nouvelle sedition*'.

B.C.McGING daarentegen twijfelt eraan om een verwijzing naar een opstand te kunnen afleiden uit deze papyrus. Hij denkt eerder dat dit het werk was van een groep van bandieten.¹⁹⁷

3.1.4. De soldatencorrespondentie: brieven van Petesouchos

¹⁹³ W.SPIEGELBERG, p. 55, VII.

¹⁹⁴ Hier hebben we ons gebaseerd op de vertaling van W.SPIEGELBERG, p. 54.

¹⁹⁵ W.SPIEGELBERG, p. 56, XII.

¹⁹⁶ P.COLLART, p. 275, noot 1.

¹⁹⁷ B.C.McGING, p. 298.

a) *P. Claude 2*

Deze recent gepubliceerde demotische papyrus¹⁹⁸ is ook interessant voor ons onderzoek. Hij behoort tot het welbekende dossier van Peteharsemtheus, zoon van Panebchounis. Het is een brief van Petosouchos aan zijn broer Peteharsemtheus en Phagonis. De datum is niet bewaard. M.CHAUVEAU denkt dat de brief geschreven is op het einde van de lente-begin van de zomer van 95 v.C.¹⁹⁹

Tekst:

Vertaling:

Petosouchos groet Peteharsemtheus, zijn oudere broer, en Phagonis. De strateeg Ptolion heeft een tuniek van een farao en een gouden kroon aan Horus gegeven [.....]

Achterkant: Vanbij Petosouchos.

Deze brief kunnen we situeren tijdens dezelfde militaire campagne als *P. Grenf. II, 36* en *P.Lips I, 104*.

b) *P. Grenf. II 36*

Eveneens een brief van Petosouchos, zoon van Panobkhounis. Deze keer schrijft hij aan twee broers en andere personen uit Pathyris op 21 mei 95 v.C. Hij wil hen inlichten over zijn gezondheid en die van acht van zijn kameraden, allen uit Pathyris. Petosouchos moest samen met hen een redelijk gevaarlijke operatie uitvoeren met betrekking tot de ordehandhaving (r. 9-11). Dit kan misschien in verband gebracht

¹⁹⁸ M. CHAUVEAU, *Nouveaux documents des archives de Pétéharsemtheus, fils de Panebchounis*, in *Acts of the Seventh International Conference of Demotic Studies*, Copenhagen, 2002, p. 49 e.v.

¹⁹⁹ M.CHAUVEAU, p. 51.

worden met de moeilijkheden in de Latopolites en Pathyrites.²⁰⁰

Tekst²⁰¹:

*Petosouxoj Panebxouhioj PetearsemJei=
kail Pagahei Panebxouhioj kail
PaJhmei Para=kail PetearsemJei=
Arsenouf[i]oj kail PetearsemJei=
Yennhs[i]oj kail Wrwi Pathtoj xaitein
kailerrwsJai: eJrrwmai delkailau)toj
kail EsJau#ij²⁰² kail Patouj kail Almehtij
kail Fibij kail Yenosirij kail Fafij
kailoi(par# h(nw# pahtej. mhl l u-
peisJe epiltouj xwrwJeisi. upe-
lambaosan foneuJh#esJai. ou)Jeh
h(ni# kakoh epuhsen, a) l # ek tw#
ehantiwn epimemel htai.
perilw# e)h aifhte grayate/
moi. h#kou#amen toh mu# kata-
bebwehai toh spoton. kal wj
h(ni# w#e, h)eh Dioj pol ei e)h
aifhsJe, puroh agorasai h#kate
tald# a) l a xarizoisJ# e)utw# epi-
mel omenoi i)h# u)g)ai)hhte.
eJrrwtai Wroj kail Petosirij.
eJrrwsJe. (#touj) iJ Paxwh h.*

Verso: *PetearsemJei=Nebxouhioj.*

*paral
Petosoukou
tou=Nebxouhioj.*

Vertaling:

Petosouchos, zoon van Panebchounis, aan Peteharsemtheus en Paganis, zonen van Panebchounis, en aan Pathemis, zoon van Paras, en Peteharsemtheus, zoon van Harsenouphis, en Peteharsemtheus, zoon van Psennesis, en Horus, zoon van Pates, gegroet en een goede gezondheid. Ikzelf stel het goed en ook Esthautis en Patous en Almentis en Phibis en Psenosiris en Phaphis en alle anderen bij ons. Wees niet bedroefd over degene die zijn heengegaan. Ze wachtten om gedood te worden. Hij deed ons niets kwaad, maar hij heeft in tegendeel voor ons gezorgd. Schrijf me over hetgeen jullie ook maar kiezen. We hebben gehoord dat de muizen de korenoogst hebben opgeslorpt. Het zou goed zijn dat jullie bij ons hierheen of in Diospolis, indien jullie dat verkiesen, zouden komen om tarwe te kopen. Voor de rest doe ons een genoegen door voor jullie zelf te zorgen opdat jullie gezond zouden zijn. Horus en Petosiris stellen het wel. Vaarwel.

²⁰⁰ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 82-83.

²⁰¹ uit A.S.HUNT en C.C.EDGAR, *Select Papyri I*, 103, in *The Loeb Classical Library*, Londen, Cambridge, Massachusetts, 1959;

²⁰² *EsJlugij* is ook mogelijk, zie *BL*, I, p. 186.

Het jaar 19, Pachon 8.

Achterzijde: Aan Peteharsemtheus, zoon van Nebchounis, vanbij Petosouchos, zoon van Nebchounis.

c) P. Lips. I, 104

In zijn brief van 30 juni 95 v.C. voegt Petosouchos enkele namen toe aan de eerste lijst van zijn correspondenten. Hij herhaalt zijn voorstel uit de vorige brief in verband met de graanbevoorrading (r. 13-14). Hij houdt ook een lofrede aan Ptolion, de leider van de expeditie (r. 23-27). Ptolion is de anonieme officier uit de vorige brief, waarschijnlijk een puur militaire strateeg.²⁰³

Tekst²⁰⁴:

*Petesouχοj Panebχουήoj
PetearsemJei-kailPagahei
Panebχουήoj] Karouei
kail Wrwi kailPetearsemJei-
Panebχουήoj
Erienoufioj kailPanebχου-
nei Nexoutou kail
twi ui(wi Pekuſe[i k]ail Wrwi
Pakoibkei P[ort]toij kailtoij
paidibij xaitein kail
e]rrwsJai: e]rrwmai del
kau]toij kailtalpaidia
kailoi(eh oikwi pahtej.
Perilw] ah ai]hsJe gra-
fete/moi. Xa]in soi e]kw
e]f] ai] grafeij epi[s]tol ai].
Otan h]mi]g[r]a]yvj,
ehyuxoh ti lambahw
epistol [a]j. Episkopei]a]i u]maj
Al mehtij, Yenosij,
Fibij, Patouj?] F]f]j
EsJwthj ka]ilo]i(par] h[
mw] pahtej. Pr[o]statei-
h]mw] megal wi <?> Pto-
I i]wn o(strathgoj kailxa]in
au]twi megal wj e]komen*

²⁰³ Zie L.MOOREN, *The Governors General of the Thebaid*, p. 131-132: Aangezien Platon van 101 tot 88 strateeg was, is er geen plaats meer voor Ptolion. Zie ook M.F.OERTEL, in E.VAN 't DACK, *Notes concernant l' épistatogie ptolémaïque*, p. 444, noot 7.

²⁰⁴ *BL. I*, p. 214; *BL. II*, p. 79; *BL. III*, p. 92.

*Dipl a=ḥ(ḥ)ḥ(?) wḥ Dioskou-
riḏhj poiei= ḤI oipoi (= a) upoi)
giḥesJe perileḥmou=
Eiḵv-e)ḥ a) I axv-badizete.
ErrwsJe. (Ḥtouj) iJ, Pauḥni) ih*

Verso: *Para|Petosoukou PetearsemJei=
tou=Panebxou/ Panebxouḥioj.
nioj*

Vertaling:

Petosouchos, zoon van Panebchounis, aan Peteharsemtheus en Paganis, zonen van Panebchounis, en Karouris, zoon van Panebchounis, en Horus en Peteharsemtheus, zonen van Erienouphis, en Panebchounis, zoon van Nechoutos, en aan de zonen van Pekusis en aan Horus, zoon van Portitos en [] Pakoibkis, zoon van Portis, en aan de jonge soldaten, gegroet en een goede gezondheid: Ikzelf stel het goed en ook de jonge soldaten en allen die bij ons verblijven. Schrijf me over hetgeen jullie hebben besloten. Ik dank je voor de brieven die je ons schrijft. Wanneer jullie ons zouden schrijven, ontvang ik iets om me aan vast te klampen. [?] Almentis, Psenosiris, Phibis, Patous [] Phagis, Esthotes en al degene bij ons. Ptolion, de strateeg, heeft ons goed verzorgd en we danken hem enorm. Hij doet voor ons het dubbele van hetgeen Dioskourides deed. Wees niet bedroefd omwille van mij. Ondoordacht wandelen jullie op andere wegen.²⁰⁵

Vaarwel. Het jaar 19, 23 Pauni.

Achterkant: *Vanbij Petosouchos, zoon van Panebchounis aan Peteharsemtheus, zoon van Panebchounis.*

In deze brieven vernemen we dus een militaire campagne waaraan Petesouchos, de zoon van Panebchounis, deelnam. Van zijn vader weten we alleen dat hij soldaat was. Waarschijnlijk oefende de zoon hetzelfde beroep uit²⁰⁶. De documenten vermelden hem tussen 108 en 95 v.C. In 95 v.C. schreef hij enkele brieven aan zijn broers en andere personen. Voor de rest trad hij altijd op met zijn broer Peteharsemtheus.²⁰⁷ Deze laatste komt in het archief naar voren als een actieve en rijke man. In 114 v.C. komt hij de eerste maal voor. Vanaf 104 nam hij een eerste geldlening. Vanaf 100 waren de geldproblemen overwonnen. Op het moment dat het archief ophoudt,

²⁰⁵ H.LJUNGVIK, *Einige Bemerkungen zur Spätgriechischen Syntax*, in *Aegyptus* 13, (1933), p.166.

²⁰⁶ P.W.PESTMAN, p. 95.

²⁰⁷ P.W.PESTMAN, p. 100, nr. 54.

bezat hij vele huizen in de stad en veel gronden in de vlakte.²⁰⁸

Geen enkele andere documentaire bron, maakt een allusie op een militaire campagne in Egypte in 95 v.C. Het is mogelijk dat de situatie in het land tussen de 'oorlog van de scepters' (103-101) en de opstand van het jaar 89-88 lang niet rustig was. De bloedige gebeurtenissen uit 91 v.C. werden gesignaleerd op de grens tussen de Pathyrites en de Latopolites (*P. Berl. dem.* 13608, zie supra p....).

De plaats waar deze campagne plaatsvond, is ook onzeker. Petosouchos nodigt in *P. Grenf.* II, 36 zijn correspondenten uit om daar waar hij zich bevindt, graan te kopen. J.K.WINNICKI en M.CHAUVEAU²⁰⁹ menen dat dit niet ver van Pathyris moet geweest zijn. Het moet een plaats geweest zijn waar men zich gemakkelijk kon bevoorraden in levensmiddelen, namelijk in de vallei en niet in de woestijn. Ze konden ook naar Diospolis gaan, dit is Thebe.²¹⁰ Dit alternatief suggereert dat Petosouchos zich ook niet ver van Thebe bevond. De plaats waar de campagne plaatsvond moet dus ergens tussen Pathyris en Thebe geweest zijn.

We kunnen ons hier ook de vraag stellen waarom Petosouchos in de eerste van de hierboven besproken brieven in het demotisch schreef en in de andere twee in het Grieks. Het enige verschil tussen de brieven is dat in de laatste twee brieven de lijst van bestemmingen groter is. In de meeste soldatencorrespondentie, zowel in het Grieks als demotisch, zien we die lange lijst terug. Dit is dus geen bepalende factor voor de keuze van de taal. Wat wel een rol speelde was dat de demotische brief intiemer en spontaner en onvoorbereid was, terwijl de Griekse brieven officiëler waren.²¹¹

Volgens M.CHAUVEAU, komen we iets meer te weten over de militaire campagne als we de figuur van Horus, die een koninklijke tuniek en

²⁰⁸ P.W.PESTMAN, p. 99, nr. 53, 3.

²⁰⁹ J.K.WINNICKI, *Griechische-demotische Soldatenkorrespondenz aus Pathyris (Gebelen)*, in *Proceedings of the XVI International Congress of Papyrology*, Chicago, 1981, p. 551-552; M.CHAUVEAU, p. 52.

²¹⁰ M.CHAUVEAU, p. 52.

een gouden kroon kreeg, beter gaan bekijken. Het gaat om dezelfde Horus die vermeld wordt in de brief van 21 mei, namelijk Horus, zoon van Nechoutes. Hij was in het leger van 124 tot 96 v.C., nam deel aan de 'oorlog van de scepters' in 103 en was een verwant van de familie van Petosouchos. Vandaar de interesse van Petesouchos en zijn broers. Een merkwaardige onzekerheid over zijn carrière kan in verband gebracht worden met de mysterieuze campagne. Hoewel hij over het algemeen zijn soldij krijgt in het kamp van Krokodilopolis, dichtbij Pathyris, wordt hij in 96 gekwalificeerd als 'man van Assouan' (*P. dem. Adler*. 15, r.5). Dit houdt niet noodzakelijk een overplaatsing in van Krokodilopolis naar Assouan maar als het wel zo was, volgens M.CHAUVEAU was dit heel waarschijnlijk, dan kunnen we dit gegeven in het licht plaatsen van de militaire campagne van 95 v.C. Deze overplaatsing samen met de aanwijzing van een expeditie geleid door Ptolion in het zuiden, toont aan dat de problemen voldoende ernstig waren, ongeacht hun aard, namelijk locale opstanden of gewone invallen van nomaden.

3.1.5. Ontvangstbewijzen van de belastingen aan de thesauroi van de Pathyrites op het einde van de tweede en begin van de eerste eeuw v.C.

Na de grote opstand van Haronnophris en Chaonnophris (206-186 v.C.) waren er verschillende *thesauroi* in de Pathyrites, deze zijn echter niet precies gelokaliseerd. Vanaf 160 v.C. betaalden de belastingplichtigen hun graantaksen ofwel in de zuidelijke ofwel in de noordelijke toparchie van de Pathyrites.²¹²

Ptolemaeus IX Soter II en Cleopatra III bezochten Opper-Egypte na

²¹¹ M.CHAUVEAU, p. 53.

²¹² KATELIJN VANDORPE, *Paying Taxes to the Thesauri of the Pathyrites in a Century of Rebellion (186-88 v.C.)*, *Politics, Administration and Society in the Hellenistic and Roman World (Studia Hellenistica 36)*, ed. L.MOOREN Leuven, 2000, p. 405-406.

hun troonsbestijging in juni 116 v.C. Pathyris kreeg haar eigen instituties voor het verzamelen van belastingen. Ten laatste vanaf november 116 had de stad een eigen bank (met een zekere Herakleides als bankier = *P. Lond.* VII 2191) en tussen september 114 (datum van het laatste ontvangstbewijs van de *thesauros* van Krokodilopolis voor een inwoner van Pathyris) en augustus 112 v.C. (datum van het eerste ontvangstbewijs van de *thesauros* van Pathyris) kreeg ze ook een eigen *thesauros*. De helft van de bewaarde ontvangstbewijzen van de *thesauroi* uitgegeven in de Pathyrites komen uit Pathyris. In sommige periodes werden de ontvangstbewijzen opgesteld in het Grieks, in andere in het demotisch. Soms waren er zelfs geen ontvangstbewijzen. Het verschijnen van in het Grieks schrijvende *sitologoi* of bankiers weerspiegelt een sterkere greep van de overheid op de streek. Tussen 110 en 106 bijvoorbeeld, werden de meeste ontvangstbewijzen, zowel van de bank als van de *thesauros* in het demotisch opgesteld. Waarschijnlijk werd de controle over het zuiden in die periode verzwakt door de twisten tussen de koningin en haar zoon.²¹³

Na de dynastieke problemen tussen Ptolemaeus X Alexander en zijn broer Soter II, in de periode van 101 tot 88, brak in Opper-Egypte opstand uit in de jaren 80. Hierboven hebben we aangetoond dat er reeds problemen moeten geweest zijn in 95 v.C. Maar ook vroeger waren er moeilijkheden: in de jaren 97-91 zijn er geen sporen van een bank te vinden in Pathyris of Krokodilopolis en Griekse notariële contracten verdwijnen; in de periode 101-94/93 zijn er geen ontvangstbewijzen van de graanschuur. Het is duidelijk dat de regering dus de controle over het zuiden reeds enkele jaren voor de opstand van 88 verloor. Merkwaardig is de korte koninklijke administratieve activiteit in Pathyris rond 90-88: in 90 v.C. is een Griekse bankier geattesteerd (Isidoros = *O.Cairo*, 21), in 89-88 v.C.

²¹³ KATELIJN VANDORPE, *Paying Taxes to the Thesauri of the Pathyrites in a Century of Rebellion*, p. 414.

een in het Grieks schrijvende notaris (Hermias)²¹⁴, een in het demotisch schrijvende *sitologos* in 94/93-91 (Patseous)²¹⁵ en waarschijnlijk een in het Grieks schrijvende *sitologos* in 89²¹⁶. Waarschijnlijk kan deze administratieve activiteit toegeschreven worden aan het feit dat Pathyris loyaal bleef aan de regering tijdens de opstand. Uiteindelijk werd Pathyris belegerd door de rebellen en na 88 v.C. hebben we geen documentatie meer van Pathyris.²¹⁷

Dit nieuwe materiaal is belangrijk voor ons onderzoek want het toont aan dat de overheid ten laatste vanaf 97 v.C. zijn greep op het zuiden verloor.

²¹⁴ Zie P.W.PESTMAN, *Agoronomoi et actes agoronomiques*, in *P.Lugd.Bat.* 23, p. 22-23.

²¹⁵ Zie KATELIJN VANDORPE, *Paying Taxes to the Thesauroi of the Pathyrites in a Century of Rebellion*, p. 434-435.

²¹⁶ Zie KATELIJN VANDORPE, *Paying Taxes to the Thesauroi of the Pathyrites in a Century of Rebellion*, p. 436.

²¹⁷ KATELIJN VANDORPE, *Paying Taxes to the Thesauroi of the Pathyrites in a Century of Rebellion*, p. 415.

Overzicht van het bronnenmateriaal

<u>Bron</u>	<u>Datum</u>	<u>Regering</u>	<u>Inhoud</u>
<u>1) Belastingskwitantie uit de Pathyrites</u>	Tussen 101 en 94/93 v.C. geen ontvangstbewijzen van de graanschuur en tussen 97 en 91 v.C. geen sporen van een bank.	Ptolemaeus X Alexander I (107-88 v.C.) - Cleopatra III (116-101 v.C.)	De overheid verloor ten laatste vanaf 97 v.C. de greep op het zuiden.
<u>2) P.Grenf. II, 36:</u> Brief van Petosouchos aan personen uit Pathyris.	21 mei 95 v.C.	Ptolemaeus X Alexander I - Cleopatra III	Petosouchos neemt deel aan gevaarlijke campagne.
<u>3) P.Claud. 2:</u> Brief van Petosouchos aan broer Peteharsemtheus en Phagonis	Einde van de lente, begin van de zomer van 95 v.C.	Ptolemaeus X Alexander I - Cleopatra III	Er is sprake van een strategie Ptolion. Zelfde militaire context als vorige brief.
<u>4) P.Lips. I, 104:</u> Brief van Petosouchos aan personen uit Pathyris.	30 juni 95 v.C.	Ptolemaeus X Alexander I - Cleopatra III	Zelfde militaire context als vorige brief.
<u>5) P.Cairo. II, 30963</u>	92/91 v.C.	Ptolemaeus X Alexander I - Cleopatra III	Er is sprake van plundering en een zending van een gewapende macht.
<u>6) P.Berl.dem. 13608:</u> Rapport van Nechoutês, dorpsschrijver van de zuidelijke toparchie van de Pathyrites.	Rapport van 8 oktober 91 v.C. over de gebeurtenissen van de nacht van 7 op 8 oktober 91 v.C.	Ptolemaeus X Alexander I - Cleopatra III	Er wordt een inval van rebellen op de akkers van de Pathyrites en waarschijnlijk ook van de Latopolites waarbij een Egyptenaar Kaiès werd doodgeslagen.

<p><u>7) P.Bour. 10 = SB III, 6643:</u> Brief van Platon aan Nechthyris.</p>	<p>28 maart 88 v.C.</p>	<p>we weten niet precies wanneer Ptolemaeus IX Soter II zijn tweede regeringsperiode begon. In de Pathyrites wordt nog gedateerd volgens de jaren van Ptolemaeus X Alexander I.</p>	<p>Nechthyris wordt verzocht enkele noodmaatregelen te nemen om de veiligheid van de stad te verzekeren.</p>
<p><u>8) P.Lond. 465 = SB III, 6300:</u> Brief van Platon aan de inwoners van Pathyris.</p>	<p>28 maart 88 v.C.</p>		<p>Platon spoort de inwoners van Pathyris aan niet op te geven en Nechthyris te volgen.</p>
<p><u>9) P.Bour. 11 = SB III, 6644:</u> Tweede brief van Platon aan Nechthyris.</p>	<p>30 maart 88 v.C.</p>		<p>Platon voorziet een beleg van de stad en maakt zich zorgen om de bevoorrading.</p>
<p><u>10) P.Heid.dem. 650 a (nu = 750 a):</u> Brief van Platon aan Nechthyris.</p>	<p>7 juli 88 v.C.</p>	<p>In Tebtynis was Soter II's terugkomst al gekend in mei. Dus in juli zat hij zeker al terug op de troon. Ptolemaeus IX Soter II (116-107 v.C.; 88-81 v.C.) - Cleopatra Berenike III (101-81 v.C.)</p>	<p>Laatst gedateerde document met een vermelding van Nechthyris.</p>
<p><u>11) P.Bad. II, 16:</u> Brief van Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen.</p>	<p>Datum ongekend, vermoedelijk geschreven na 7 juli 88 v.C. en voor 1 november 88 v.C.</p>	<p>Ptolemaeus IX Soter II - Cleopatra Berenike III (?)</p>	<p>Platon feliciteert de bestemmingen voor de maatregelen die ze genomen hebben. Hij vraagt hen nog even vol te houden.</p>
<p><u>12) P.Bour. 12:</u> Tweede brief van Platon aan de priesters in Pathyris en de anderen.</p>	<p>1 november 88 v.C.</p>	<p>Ptolemaeus IX Soter II - Cleopatra Berenike III</p>	<p>De zending van troepen van Soter II onder leiding van Hierax, ter onderdrukking van de Tebais, wordt aangekondigd.</p>

13) O.Wilck. 1535:	Niet gedateerd, wordt over het algemeen bij de documentatie over de opstand geplaatst.		Vermelding van de mobilisatie van soldaten.
------------------------------------	--	--	---

2. Conclusie

Dankzij de gedateerde teksten kennen we de gebeurtenissen in 88 v.C. dus beter. In maart bedreigden de opstandelingen Pathyris, dat gedeeltelijk loyaal bleef aan de koning. Om de trouwe onderdanen en de twijfelaars gerust te stellen en om de opstandelingen aan te pakken vertrok Platon op 28 maart naar de stad vanuit het zuiden. De verzetsbendes bezetten het platteland en de communicatie werd bemoeilijkt. Platon had zeker een belangrijke escorte, maar waarschijnlijk geen leger. P.COLLART²¹⁸ denkt daarom dat in deze periode de opstand nog maar in zijn beginperiode was. Nechthyris werd aangesteld als commandant ter plaatse met waarschijnlijk de lokale politiemacht. Hij moest de stad bewaken, beschermen en de orde bewaren totdat Platon zelf zou arriveren. Dezelfde dag vroeg hij aan de inwoners van Pathyris om Nechthyris te gehoorzamen en de moed te behouden. Twee dagen later herinnerde hij er Nechthyris aan te voorzien in de aangegeven porties graan en gerst. We weten niet of dit voor de troepen of voor de bevolking was. Zeven maanden later, op 1 november, volgde een nieuwe fase van de strijd. De troonswissel verbeterde echter de situatie niet. De opstand lijkt nu veel gewelddadiger. De lokale politiemacht voldeed niet meer om de opstandelingen aan te pakken en om de veiligheid van de loyale onderdanen te verzekeren. Een koninklijk leger met Hierax als aanvoerder, werd uitgestuurd om de moeilijkheden te onderdrukken. Platon gaf niet langer richtlijnen, nu regelde de koninklijke macht alles, hij berichtte alleen het nieuws aan de priesters van Pathyris, die de

²¹⁸ P.COLLART, p. 278.

trouwe inwoners groepeerden en inspireerden.²¹⁹

Nu moeten we ons alleen nog de vraag stellen wanneer de opstand in de Thebais precies begon. Hierbij worden de gegevens van Pausanias en de papyri gecombineerd. Volgens Pausanias begon de opstand onder de regering van Ptolemaeus X Alexander I, maar hij werd onderdrukt onder Ptolemaeus IX Soter II. Deze laatste werd door de Alexandrijnen erkend als koning vanaf het begin van 88; dit weten we uit de numismatische bronnen²²⁰. In de Fayoum werd hij ten laatste vanaf 21 mei 88 (*P. dem. Caïro* II 306144) erkend en in Opper-Egypte (Pathyris) vanaf 4 oktober 88 (*P. dem. Strass.* 8: jaar 27= jaar 30).²²¹ De correspondentie van Platon toont aan dat de opstand nog maar pas begonnen was in de lente van 88. Het is weinig waarschijnlijk dat Platon zich van de haard van de oproer zou verwijderd hebben (hij was naar Latopolis vertrokken) indien de situatie al kritiek zou geweest zijn meer naar het noorden toe.²²² Hij had trouwens ook geen troepenmacht met zich mee. Als gevolg kunnen de bovenvermelde documenten (de demotische papyri uit 92 en 91 v.C., de correspondentie van Petesouchos uit 95 v.C.) bijna niet verbonden worden met de opstand in 88. Wel bewijzen ze dat het klimaat voor een eventuele opstand reeds vele jaren voor 88 v.C. gecreëerd werd, zeker vanaf 97 v.C. (zie de ontvangstbewijzen van de *thesauros* van de Pathyrites) We denken dat de opstand begon in 89/88 v.C. en pas drie jaar later werd neergedrukt in de loop van 87/86 v.C.²²³ Het grote offensief van Hierax van november 88 v.C., beschreven in *P. Bour.* 12 had dus niet het succes dat was voorzien.

²¹⁹ P. COLLART, p. 278-280.

²²⁰ E. VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée Soter II en Egypte et la fin du règne de Ptolémée Alexandre I*, p. 143-144.

²²¹ E. VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée IX Soter II et la fin du règne de Ptolémée X Alexandre I*, p. 144-146.

²²² P. COLLART, p. 278; B.C. McGING, p. 298; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 83.

²²³ Zie ook B.C. McGING, p. 298; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 84.

3.3. Oorzaken van de opstand

Toch blijven nog een aantal vragen onbeantwoord. Hoe kunnen we de rebellen bijvoorbeeld omschrijven? Wat waren hun motieven?

CLAIRE PREAUX benadrukt dat de revolutie van Thebe voor de terugkomst van Soter II gebeurde en dus niet kan verbonden worden met de gebeurtenissen aan het hof, namelijk de troonswissel.

Verder is het ook merkwaardig dat Pathyris verdedigd werd door een Egyptenaar, Nechthyris. Ze besluit dat er voor deze opstand geen enkele aanduiding is voor een antihelleens karakter. Het zijn de priesters van Pathyris die de weerstand tegen de rebellie leiden. Als dienaars van Hathor staan ze vijandig tegenover de priesters van Amon.²²⁴

Het lijkt dat Platon niets afwist van de terugkomst van Soter II voor zijn brief van 1 november 88 v.C., maar in de Fayoum was zijn terugkomst al gekend ten laatste vanaf 21 mei. B.C.McGING acht het wel mogelijk dat de opstand in de Thebais te verbinden valt -indien niet met de eigenlijke terugkeer van Soter II- met de problemen in Alexandrië die er de aanleiding toe gaven. Misschien was er een tweedeling in de loyaliteit, namelijk enerzijds tegenover Alexander I, anderzijds tegenover Soter II.²²⁵

Of in navolging van DOROTHY THOMPSON, kunnen we de opstand ook verklaren door een 'mozaïek van lokale rivaliteiten'.²²⁶ Zo was Pathyris bijvoorbeeld met haar priesters loyaal aan Soter II tegenover de naburige tempels van Thebe: hier zien we de godin Hathor tegenover de god Amon.²²⁷ In dit opzicht denken we ook aan de strijd tussen Krokodilopolis en Hermonthis die we terugvinden in *W.Chrest.* 11. Indien deze hypothese waar zou zijn, zou Soter II's verwoesting van Thebe goed te verklaren zijn. B.C.McGING besluit dat hij in de

²²⁴ CLAIRE PREAUX, p. 550.

²²⁵ B.C.McGING, p. 298.

²²⁶ DOROTHY THOMPSON, *Egypt, 146-31 v.C.*, in *CAH IX*, 1994, p. 317.

opstand van 88 een mix herkent van lokale rivaliteiten, verschillende dynastieke loyaliteiten en een revolutie tegen de hele Ptolemaeïsche administratie.

E.VAN 't DACK, W.CLARYSSE, G.COHEN, J.QUAEGEBEUR, J.K.WINNICKI, besluiten dat de oorzaak van de opstand niet lag in één persoon van een koning of in de clerus van Amon, maar in een fundamentele crisis van de Ptolemaeïsche dynastie.²²⁸

L.COULON is het met B.C.McGING en met DORYTHY THOMPSON eens: er was een lokale verscheidenheid in de Thebaïis in de houding tegenover de autoriteiten.

Naast de hierboven aangehaalde auteurs, wijdde ANNE-EMANUELLE VEÏSSE een meer uitgebreide studie aan de oorzaken van de opstanden. Voor de opstand van 88 v.C. benadrukt zij, zoals CLAIRE PREAUX, de beperkingen van een te nationalistische benadering. Zo wijst ze er eveneens op dat de deelname van autochtonen aan de strijd tegen de rebellen, zoals Nechthyris, de militaire commandant van Pathyris, een te sterk nationalistische verklaring ontkracht.²²⁹

Deze interpretatie gaat ook niet meer op als we kijken naar de slachtoffers van de rebellen. Niet alleen de Grieken, zoals bijvoorbeeld de soldaten die de problemen bestrijdden, maar ook de inheemse bevolking werden getroffen. Bij de moeilijkheden in 91 v.C. in de Pathyrites en de Latopolites werd ook een Egyptenaar, namelijk Kaiès doodgeslagen. Noch de tempels en de Egyptische clerus werden gespaard. Volgens archeologische onderzoek zijn sporen aangetroffen van verwoesting van een deel van de omheining van de tempel van Montu, ten noorden van de grote tempel van Amon, in Thebe uit de eerste helft van de eerste eeuw v.C.²³⁰ Een deel van de omheining is afgebrand en gereconstrueerd rond het einde van de Ptolemaeïsche

²²⁷ zie opmerking noot 199.

²²⁸ E.VAN 't DACK, *Le retour de Ptolémée IX Soter II et la fin du règne de Ptolémée X Alexandre I*, p. 149.

²²⁹ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 130.

²³⁰ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 137-138.

periode.²³¹ Misschien was de verwoesting wel het gevolg van een gevecht tussen de Ptolemaeïsche troepen en de rebellen die zich in het heiligdom hadden verschanst. Volgens J.JACQUET kan de assenlaag op het terrein van de omheining van Montu te Karnak in verband gebracht worden met het offensief van Ptolemaeus IX Soter II. De opstand was dus geen uiting van nationalisme.

Als we kijken naar de bronnen die verwijzen naar de handelingen van de opstandelingen, dan is het soms moeilijk een onderscheid te maken tussen de werkelijke opstanden van de *chôra* en andere soorten van manifestaties van geweld.²³² *Tarachè*, *apostasis*, *amixia*²³³ kwamen slechts op welbepaalde momenten in de Ptolemaeïsche periode voor maar geweld, onzekerheid en diefstal waren constante factoren op het Egyptische platteland. Zo is ons bijvoorbeeld een geval bekend van de roof in de kleine Hermestempel in Tebtynis in 87 v.C.(*P.Stras.* II 91). Volgens ANNE-EMANUELLE VEÏSSE zitten achter dergelijke plunderingen en sporadische opwellingen van geweld vooral economische motieven.²³⁴ Bij het zoeken naar de motieven van de rebellen mogen we de levensomstandigheden van de inheemse bevolking niet uit het oog verliezen. Uitgezonderd een voorspoedige inheemse klasse, vaak verbonden aan de tempels, verkeerde het grootste deel van de Egyptenaren in een armzalige toestand. De belastingsdruk was zeer hoog en de bevolking had te kampen met illegale handelingen en corruptie van de staatsambtenaren, verantwoordelijk voor de inkomsten van de staatsbelastingen. De

²³¹ J.JACQUET, *Trois campagnes de fouilles à Karnak-Nord. 1968-1969-1970*, in *BIFAO* 69, (1971), p. 275; C.TRAUNECKER, *Une stèle commémorant la construction de l'enceinte d'un temple de Montou*, in *Karnak* 5, (1975), p. 158; KATELIJN VANDORPE, *City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel*, p. 212.

²³² '*Apostasis*' verwijst niet altijd naar een echte opstand. Vanaf de tweede eeuw v.C. verwijst de term meer naar een algemene toestand van geweld, een bepaalde manier van handelen.

²³³ '*Amixia*' verwijst niet zozeer naar een opstand, wel naar een soort wanorde of naar een context van problemen. Toch wordt de term in sommige gevallen wel gebruikt als synoniem voor *apostasis* en *tarachè*. Zie ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 8, noot 3.

²³⁴ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 147-150.

anachoresis die daaruit volgde, speelde een belangrijke rol in de vorming van roversbendes. Waarop dan weer een groter gevoel van onzekerheid op het platteland volgde. Een zeker aantal Egyptenaren had dus genoeg redenen om in opstand te komen tegen een te zwaar wegend fiscaal systeem.

Naast de sociaal-economische aspecten van de opstand, denkt ANNE-EMANUELLE VEÏSSE dat de dynastieke strijd tussen Ptolemaeus X Alexander I en Ptolemaeus IX Soter II ook een rol speelde. Deze was geen directe aanleiding tot opstand, maar ze verzwakte nog de affiniteit van de bevolking met de Ptolemaeïsche monarchie.

VEÏSSE twijfelt ook aan de deelname van de clerus van Amon aan de opstand.²³⁵ Deze kan niet met zekerheid aangetoond worden. Ze verwijst hierbij ook naar de goede relaties van de Ptolemaeën en hun vertegenwoordigers met de priesters van Amon. Hierbij denkt ze bijvoorbeeld aan de stele opgericht door de priesters van Thebe ter ere van Kallimachus (39 v.C. ?) of de werken in de tempel van Karnak vanaf de regering van Ptolemaeus XII Auletes (81-58; 55-51 v.C.). Het lijkt alsof de clerus van Thebe zelf niet verjaagd werd door het grote offensief van Soter II verhaald door Pausanias. Indien ze hadden deelgenomen aan de opstand, was dit wel het geval geweest.²³⁶ We kunnen hier ook wijzen op de goede relaties van Platon de jongere met de priesters van Amon. Hij raadpleegde bijvoorbeeld het orakel.²³⁷

Wij sluiten ons aan bij de visie van ANNE-EMANUELLE VEÏSSE. Niets wijst op anti-helleense gevoelens bij de opstandelingen. Ongetwijfeld waren die er wel bij sommigen maar deze waren niet de motieven van de opstand. De miserabele omstandigheden dreven de inwoners van

²³⁵ Dit in navolging van J.QUAEGEBEUR, *The Egyptian Clergy and the Cult of the Ptolemaic Dynasty*, in *Anc. Soc.* 20, (1989), p. 108-109; KATELIJN VANDORPE, *City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel*, p. 233: de vraag wordt gesteld of de priesters van Amon inderdaad sterk achter de heerschappij van Haronnophris en Chaonnophris stonden.

²³⁶ zie volgend hoofdstuk, paragraaf 1.

²³⁷ Zie vroeger, p. 52-53.

de *chôra* zover dat ze in opstand kwamen. Er is geen sprake van een of andere leider die de ambitie koesterde om de macht in handen te nemen, zoals dit het geval was met Haronnophris en Chaonnophris (206-186 v.C.) of met Dionysius Petosarapis (ca. 165 v.C.). Het was de massa die betere levensomstandigheden eiste en daarvoor revolteerde. Ze verwachtten ook geen redding meer van hun koning. Deze had het veel te druk met zichzelf, met het vrijwaren van zijn eigen macht en prestige en rijkdom door onophoudelijke twisten met de verschillende leden van de dynastie. Ze konden hun gang gaan want de controle over de Thebaïs was zo verzwakt. Daaraan schrijven we ook de duur van de opstand toe, hij werd pas na drie jaar onderdrukt.

4. De situatie in de Thebaïs na de onderdrukking van de opstand.

1. De reactie van de koninklijke macht

De Ptolemaeën hadden vanaf het midden van de derde eeuw, zoals we in de twee vorige hoofdstukken aantoonden, verscheidene keren te kampen met verzet. Dit kon de vorm aannemen van een gewapende opstand of van *anachoresis*. Met uitzondering van de regering van Haronnophris en Chaonnophris in de Thebaïs tussen 207/206-187/186 v.C. en de staatsgreep van Dionysius Petosarapis in de jaren 160 v.C. leek de Ptolemaeïsche macht nooit in groot gevaar. De ergste bedreigingen voor de macht waren de twisten van de dynastie zelf en de buitenlandse concurrenten zoals Antiochus IV in 170-168 v.C. en Rome op het einde van de eerste eeuw v.C. Buiten het centrum van de opstand, ging het gewone leven meestal verder. De politieke impact van de opstanden op het land moet dus gerelativeerd worden. Anarchie, roverij en *anachoresis* hadden wel een weerslag op de landbouwproductie en de koninklijke inkomsten.²³⁸ Tijdens de laatste opstand onder de Ptolemaeën verloor de dynastie ook de heerschappij over Neder-Nubië maar een klein deel konden ze heroveren tijdens de regering van Ptolemaeus XII Auletes.²³⁹

De reactie van de overheid op dit verzet vertoonde twee aspecten. Enerzijds probeerde men de opstanden te onderdrukken door geweld en daartoe werden soms wrede middelen gebruikt. Naast een militaire actie werden de rebellen ook gestraft, ze konden geëxecuteerd worden, soms werden hun goederen geconfisqueerd of werden ze in slavernij gebracht. Anderzijds deed men ook inspanningen om de bevolking gerust te stellen, de orde te herstellen, de economische

²³⁸ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 164.

²³⁹ G.HÖLBL, p. 211; ID., p. 190.

activiteiten en de legitimiteit van het koninklijk gezag te herbevestigen. Verlichting van belastingen en allerlei beloftes waren constante factoren in de koninklijke decreten uit verschillende periodes.²⁴⁰

Eerst bekijken we het eerste aspect van de reactie van de overheid op de opstand, de onderdrukking van de opstand in Thebe en de daarop volgende ellende voor de stad. Vervolgens bekijken we de situatie van de loyaal gebleven stad Pathyris. We gaan ook op zoek naar aanwijzingen van moeilijkheden in de rest van de Thebaïis in de eerste eeuw v.C., waar getuigenissen van *anachoresis* aantonen dat de problemen na de grote opstand nog niet opgelost waren. In een laatste paragraaf tonen we aan hoe Soter II de legitimiteit van zijn gezag herbevestigde.

4.1.1. Thebe na 88 v.C.

Platon vermeldt in P.Bour. 12, r. 14-15 van 1 november 88 v.C. aan de priesters in Pathyris en de anderen dat de generaal Hierax door de koning gestuurd werd om de opstand te onderdrukken met een aanzienlijke troepenmacht. We weten niet of Platon het belang van de troepenmacht vergrootte om de inwoners van Pathyris aan te moedigen in hun verzet tegen de rebellen. We krijgen verdere informatie van Pausanias.

Volgens Pausanias²⁴¹ was de verwoesting van Thebe door Soter II genadeloos. Aan haar voorspoed van vroeger kwam abrupt een einde (*ἡ μὲν ὑπομνήμα λειψήσασθαι Ὀχβαίβι, τῆς ποτὲ εὐδαιμονίας*). We kunnen ons echter de vraag stellen of Pausanias hier niet overdrijft. De Thebaanse tempels bleven een object van zorg van de Ptolemaeën in de loop van de eerste eeuw v.C.: er werden nieuwe constructies opgericht door Ptolemaeus XII Auletes (81-58; 55-51 v.C.). Ook een

²⁴⁰ I.BIEZUNSKA-MALOWIST; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 164.

²⁴¹ Paus. I, 9,3.

lokale Thebaanse familie, die van Kallimachus, de epistrateeg van de Thebaï's, zorgde voor een aantal constructies. Verder werden de feesten voor de Thebaanse goden nog altijd waardig gevierd.²⁴²

a) De weldaden van Ptolemaeus XII Auletes tegenover Thebe

Veelal werd gesuggereerd dat de priesters van Amon in Thebe de drijvende kracht waren achter de verschillende opstanden in het zuiden. In het vorige hoofdstuk drukten we onze twijfels daarover uit. Bij de repressie van de opstand in de jaren 80 richtte Soter II zich niet tegen de priesters, ook in 186 v.C. na de grote opstand van Haronnophris en Chaonnophris bleven ze ongedeerd. Indien de clerus van Amon inderdaad tegen het regime was gekeerd en een rol had gespeeld bij de organisatie van de opstand, dan zou het vanzelfsprekend zijn dat Soter II in de eerste plaats deze sacerdotale macht vernietigde. Dit deed hij niet en in naam van zijn opvolger, Ptolemaeus XII Auletes, werden zelfs constructies opgericht in de tempel van Ptah, de kapel van Osiris Koptites en de tempel van Opet in Thebe.²⁴³ Deze weldaden duiden de goede relatie aan tussen de Ptolemaeën en de priesters van Thebe.

b) Het ereopschrift voor de strateeg Kallimachus

De stele wordt bewaard in Turijn. Ze draagt een demotische en Griekse tekst. Door de staat van bewaring is de lectuur van de

²⁴² KATELIJN VANDORPE, *City of many a Gate, Harbour for many a Rebel*, p. 235; E.BEVAN, p. 337.

²⁴³ *PM II*², 196-197: tempel van Ptah; *PM II*², 207 en J. LECLANT, *Recherches sur les monuments thébains de la XXVe dynastie*, I, Caïro, 1965, p. 54-56: kapel van Osiris Koptite; *PM II*², 246 en C.DE WIT, *Les inscriptions du temple d'Opet à Karnak*, I, Brussel, 1958: de pylon en de westelijke poort waarmee men de hypostyle zaal betreedt werden gedateerd door een inscriptie van Ptolemaeus XII Auletes. Ook in de oostelijke poort, die leidt naar de ondergrondse kapel van Osiris, is er een inscriptie van Ptolemaeus XII Auletes.

demotische tekst moeilijk.²⁴⁴ Van de Griekse zijn er reeds enkele uitgaven verschenen.²⁴⁵ De tekst bestaat uit 32 regels uitzonderlijke dankbetuigingen van de stad Thebe (*de priesters van Diospolis Magna, priesters van de grote god Amonrasonther, de ouderen en alle anderen* r. 2-3), die het de voorbije jaren zwaar te verduren kreeg (*de gevaarlijke en menigvuldige wisselvalligheden* r. 5) en gedurende twee opeenvolgende jaren in hongersnood moest leven. Kallimachus was in die tijd een vriend en vader voor de stad. Hij hield de stad '*in een absolute vrede*' (r. 6). De stele moest worden opgesteld in de tempel van Karnak, waar ze ook teruggevonden werd.²⁴⁶

De datum van het opschrift is verloren gegaan. R.HUTMACHER plaatst de tekst in het tiende en elfde jaar van Cleopatra VII. Hij baseert zich op een gegeven van Seneca. Op r. 10 en 14 wordt een verwijzing gemaakt naar hongersnooden in Thebe in twee opeenvolgende jaren. Volgens Seneca bleef de Nijloverstroming in 42 en 41 v.C. uit. Dit betekende misoogsten in 41 en 40. Er is opluchting en optimisme merkbaar in de tekst, na de twee jaar durende catastrofe. De Thebanen moeten dus al een goede oogst vastgesteld hebben, dus in 39 v.C. De oogsttijd is in april/mei. In het opschrift lezen we 18 maart. R.HUTMACHER besluit zo dat het opschrift dateert van 18 maart 39 v.C.²⁴⁷

We citeren hier enkel het begin van de tekst.

Tekst:

1 [*Basil euohtwn Kl eop*]*atraj qeaj* [*f*]*il opato*[*roj kail P*]*tol emaibu tou=kail Kai baroj*

²⁴⁴ Deze tekst werd bestudeerd door ADEL FARID, in *The Fifth International Conference for Demotists*, Pisa, 4-8 september 1993.

²⁴⁵ Zie *SEG*, XXIV, 1217.

²⁴⁶ R.HUTMACHER, *Das Ehrendekret für den Strategen Kallimachos*, (*Beiträge zur klassische Philologie* 17), Meisenheim, 1965, p. 14-16; A.E.RAUBITSCHKE, *Das Ehrendekret für Kallimachos*, ed. R.HUTMACHER, in *Gnomon* 38, (1966), p. 837-838; S.DONADONI, R.HUTMACHER. *Das Ehrendekret für den Strategen Kallimachos*, in *RFIC* 96, (1968), p. 217-218; A.G.WOODHEAD, R.HUTMACHER, *Das Ehrendekret für den Strategen Kallimachos*, *Meisenheim am Glan, 1965*, in *JHS*, 88, (1968), p. 213; E.BEVAN, 370; G.HÖLBL, p. 240.

²⁴⁷ R.HUTMACHER, p. 28-29.

geou=

filopatoroj filo

2 *[mhatoroj, e]toug ig /]Art]emisibu ih / Famenwq ih / e]boce toij a]pol Diospol ewj thj [m]egal hj i]reusi tou=*

3 *[megi]stou geou=]Amo]nraswnqhr kail toij presbuteroij kail toij a]lloij pasi: e]peidhl Kal l i]maxoj a(suggenhj*

4 *[kail strathgoj kail ep]il twa prosodwn tou= Periqhbaj kail [g]umnasiarxoj kail ip[pa]rhij kail proteron para=*

5 *[l abwh up]s episfal wa] kail poikil wn perista]sewn katefqarmehhn thh pol in e]jal ye khdemonikw] a]sepiarhto[n]*

6 *[diathrh]saj au]thh eh]?thi pa]shi ei]rh]hi, ...*

De wisselvalligheden waarnaar verwezen wordt (r. 5), waren waarschijnlijk de gevolgen van de gebeurtenissen van 87/86 v.C., de onderdrukking van de opstand door Soter II.²⁴⁸ Misschien kunnen ze ook verwijzen naar de hongersnoden.²⁴⁹ Wanneer Kallimachus zijn ambt betrad, had de stad nog te lijden onder de gevolgen van de verwoesting. Het is echter onzeker wanneer Kallimachus strateeg van Perithebas werd. Waarschijnlijk was dat tussen 62 en 44 v.C. In 64/3 was een zekere Monkores strateeg van de Perithebas en in 45 heel waarschijnlijk Lysimachus.²⁵⁰

Was de verwoesting nu daadwerkelijk zo erg?

R.HUTMACHER stelt de vraag of de verwijzing naar deze 'verschrikkelijke toestand' waarin Thebe zich bevond, niet een vast element weerspiegelt van de traditionele lofspreuken zoals die worden gehouden voor de koningen. Kallimachus wordt geëerd in het opschrift als een koning. De redding van de onderdanen uit de hoogste nood is een vaste topos in de koningsopschriften. Dat geldt vooral voor het begin van de regering van een koning. Met de dood van zijn voorganger brak, volgens de Egyptische wereldbeschouwing, de chaos uit in het land, zoals die er ook voor de goddelijke schepping was. Met de goddelijke schepping werd de orde in de wereld gebracht en aangezien het koningsschap was afgeleid van de godheid, stond de koning garant voor de bewaking van deze orde, hij was de

²⁴⁸ *ibid*, p. 37; E.BEVAN, p. 370.

²⁴⁹ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 291.

²⁵⁰ R.HUTMACHER, p. 4 en 37

verpersoonlijking van de wet. Ook bij een vlotte troonswissel was er verwarring en algemene neerslachtigheid. De nieuwe koning moest de orde opnieuw in het land brengen. Zo is het soms onduidelijk of de verschrikkelijke situatie van het land waarnaar verwezen wordt in de koningsopschriften, een realistisch beeld weergeeft of het een element is uit de traditie. Deze twee motieven werden vaak dooreen gehaald, ook in het opschrift ter ere van Kallimachus.²⁵¹

Thebe was meermaals het centrum van opstand: in 207/6-187/6 v.C. werd de stad grotendeels geregeerd door de inheemse koningen Haronnophris en Chaonnophris, ze kwam in opstand in 165/4 v.C. en in 88 v.C. Om nieuwe opstanden te voorkomen installeerde Ptolemaeus VI in de jaren 150 v.C. twee garnizoenen, een in Krokodilopolis en een in Pathyris, een dertigtal kilometer van Thebe. De opstand van 88 v.C. toont aan dat deze voorzorgsmaatregel geen effect had. De bestraffing van de stad door Soter II woog lang door op de bevolking maar toch was dit niet het definitieve einde. Er werden nieuwe constructies opgericht door de regering en door de familie van Kallimachus en er was een heropleving. Misschien overdreef Pausanias wel een beetje, maar toch is het zeer geringe aantal papyri van na deze datum opmerkelijk. Informatie over de stad krijgen we nu vooral uit ostraca, de meeste ontvangsbewijzen van belastingen. Volgens W.CLARYSSE weerspiegelt deze situatie gedeeltelijk het verval van de stad.²⁵² R.BOGAERT daarentegen toonde aan dat de koninklijke bank van Thebe, die in de bronnen voorkomt vanaf 255 v.C., zijn activiteiten stopte in het midden van de jaren 80 en terug werd geopend in 21 v.C. onder Romeins bewind. Na 84 v.C. werden geen ontvangsbewijzen meer teruggevonden waarvan de afkomst van

²⁵¹ R.HUTMACHER, p. 38.

²⁵² W.CLARYSSE, *Theban Personal Names and the Cult of Bouchis*, in *Grammata Demotica, Festschrift für Erich Lüddeckens zum 15. Juni 1983*, Würzburg 1984, p. 25; KATELIJN VANDORPE, *City for many a Gate, Harbour for many a Rebel*, p. 235.

de bank van Diospolis Magna met zekerheid kan bepaald worden.²⁵³ De bank vaardigde het laatste ontvangsbewijs uit in 84 v.C., een korte tijd na de onderdrukking van de opstand en ook dit doet denken dat Pausanias overdreef. Het einde van de koninklijke bank van Thebe moet verklaard worden door de hongersnood en pest in de stad.²⁵⁴ Na de val van de Ptolemaeën volgde een laatste opstand in 29 v.C.²⁵⁵ Deze opstand wijst op een zekere vitaliteit van de stad na de repressie van de opstand van 88 v.C. Het plaatsen van een Romeins legioen in Thebe na de opstand, bleek een meer efficiënte maatregel dan die van Ptolemaeus VI in de jaren 150 v.C.²⁵⁶ Uiteindelijk zorgde een zware aardbeving in 27 v.C. voor het definitieve verval van de stad.²⁵⁷ Ten tijde van Strabo²⁵⁸ bevond er zich een kluster van dorpen op beide oevers van de Nijl en in de Byzantijnse periode duiken de papyri weer op, nu in het Grieks en het Koptisch.²⁵⁹

c) De epistrategen en strategen met de naam Kallimachus: een machtige familie in Zuid-Egypte

Uit het bronnenmateriaal waarin de naam Kallimachus voorkomt²⁶⁰, leren we dat er drie verschillende personages te onderscheiden zijn.

- De Kallimachus van onze inscriptie heeft in 39 v.C. de titel '*ο(suggesthj [kail strathgoj kail ep]il twa prosodwn tou= Periqhbaj kail [g]umnasiarxoj kailip[pat]*'.
- Zijn vader was tussen 80 en 69 '*Twa o(motimwn toij suggestein* ' en

²⁵³ R. BOGAERT, *Liste chronologique des banquiers royaux thébains*, in *ZPE* 75, (1988), p. 133.

²⁵⁴ R. BOGAERT, p. 133; zie ook E. BEVAN, p. 335-337, 370-371.

²⁵⁵ Voor een bibliografie over deze opstand zie ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 85-87.

²⁵⁶ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 169.

²⁵⁷ R. HUTMACHER, p. 30.

²⁵⁸ Strabo, XVII, 1, 46.

²⁵⁹ W. CLARYSSE, *Theban Personal Names and the Cult of Bouchis*, p. 25.

²⁶⁰ zie R. HUTMACHER, p. 8-13; L. MOOREN, *Notes concernant quelques stratèges dans la Thébaïde*, in *Anc. Soc.* I, (1970), p. 17-18; J. BINGEN, *Les épistratèges de Thébaïde sous les derniers Ptolémées*, in *CdE* 45, (1970), p. 371-376; L. RICKETTS, *The epistrategos Kallimachus and a Koptite inscription: SB V 8036 reconsidered*, in *Anc. Soc.* 13-14, (1982-3), p. 161-165.

gouverneur van de Pathyrites, later werd hij *syngenes* en strateeg van de Thebaïs, minstens van 62 tot 51 of 39 v.C.

- Zijn grootvader die, volgens onze inscriptie, de religieuze feesten terug in het leven had geroepen na de problemen in 88 v.C.²⁶¹, was *syngenes* en strateeg van de Thebaïs ten minste van 78 tot 75 v.C.²⁶²
- Verder had onze Kallimachus nog twee andere familieleden die een hoge functie bekleedden. We kunnen die echter niet met zekerheid in een stamboom plaatsen. Twee hypothesen worden gegeven door L.MOOREN: ofwel waren zij zijn ooms: Kronios, *syngenes* in 79 en later *syngenes* en strateeg van de Thebaïs tussen 75 en 68 of 68 en 62 v.C. en Ision, *syngenes* in 73 v.C. ofwel waren zij zijn broers: Kronios, *syngenes* in 56 of in 50, later *syngenes* en strateeg van de Thebaïs rond 50 of 39 v.C. en Ision *syngenes* in 44 v.C. Er zijn echter ook nog andere mogelijkheden.²⁶³

4.1.2. Pathyris na 88 v.C.

De herovering van Thebe door Soter II en de administratieve reorganisatie van Egypte door Alexander I zijn bijna contemporain. Informatie over deze administratieve hervorming krijgen we uit de geografische lijst op de onderbouw van de binnenwand van de omheining van de tempel van Edfou. Naast een traditionele lijst van gouwen in Opper- en Neder-Egypte, bevat de lijst ook een serie van 28 supplementaire districten. Deze laatste werden gewijzigd of verdwenen naargelang de administratieve behoefte of politieke gebeurtenissen. In de regio tussen Thebe en Elephantine waren meermaals problemen geweest en er heerste politieke instabiliteit.

²⁶¹ zie *SEG*, XXIV, 1217, r. 24-26. We weten niet of de restauratie van de religieuze feesten een gevolg was van de repressie van de opstand van 88 v.C. of van de wanorde veroorzaakt door de rebellen.

²⁶² L.MOOREN, *Notes concernant quelques stratèges dans la Thébaïde*, p. 18-20; J.BINGEN, *Les épistratèges de Thébaïde sous les derniers Ptolémées*, p. 377.

²⁶³ L.MOOREN, *Notes concernant quelques stratèges dans la Thébaïde*, p. 19-24. We gaan hier niet verder in op de discussie, die is immers niet relevant voor ons

Het was noodzakelijk het gebied terug stevig in handen te nemen. De gouw van Pathyris werd opgenomen in de Hermonthites. Dit had enkele gevolgen: het garnizoen werd verplaatst. De belangrijkste steden van de gouw Pathyris en Krokodilopolis vervielen en Hermonthis en Tôd namen waarschijnlijk hun plaats in als legerbasis. Het verval van Krokodilopolis wordt op een concrete manier aangetoond door de aanwezigheid van stenen van de tempel van Krokodilopolis in Tôd, gebruikt voor de constructie van het heilige meer. De afkomst van de zandsteen in het heilige meer van Tôd werd bepaald door de verwijzing naar de priesters van Hathor te Pathyris en van Sobek te Krokodilopolis in een demotische inscriptie. De steen kwam uit de tempel van Sobek in Krokodilopolis in de Pathyrites. Waarschijnlijk bevond hij zich ergens dichtbij het centrum van het heiligdom, de exacte plaats kennen we niet. Deze is ook moeilijk te achterhalen want van de tempel blijft tegenwoordig niets over. Aangezien de steen gebruikt werd voor de constructie van het heilige meer van Tôd, moet de exploitatie kort na het vertrek van het garnizoen uit de Pathyrites gebeurd zijn. De verplaatsing van het garnizoen was waarschijnlijk rond 88 v.C.; de tempel raakte vrij snel in ongebruik en de stad raakte ontvolkt. De tempel had een belangrijke administratieve en economische rol en de verdwijning ervan is een bewijs voor het verval van de stad. F.BISSON DE LA ROQUE stelde bovendien de aanwezigheid vast van stenen uit Pathyris in hetzelfde heilige meer.²⁶⁴

Opmerkelijk is ook de bijna totale afwezigheid van documenten uit deze regio na 88 v.C.

Op de administratieve hervorming volgde een periode van bloei van de Hermonthites, onder de regering van belangrijke strategen, waaronder enkele van de familie van Kallimachus.²⁶⁵

onderzoek.

²⁶⁴ F.BISSON DE LA ROQUE, *Tôd (1934 à 1936)*, Caïro, 1937.

²⁶⁵ D.DEVAUCHELLE- J.C.GRENIER, *Remarques sur le nome Hermonthite à la lumière de quelques inscriptions de Tôd*, in *BIFAO* 82, (1982), p. 157-169.

2. Gevolgen van de opstand voor de economische situatie

Hierboven vermeldden we dat het herstel van de economie een van de bezorgdheden was van de Ptolemaeën na een opstand. Ze moesten gehoor geven aan verschillende klachten van de bevolking in bijvoorbeeld amnestiedecreten.

De opstand van Thebe in 88 v.C. was niet het enige probleem in het land. Er waren ook moeilijkheden in Midden-Egypte. In de Heracleopolites was er een tijd van onderbreking van communicatie (*amixia*). Deze resulteerde in anachoresis in 84/83 v.C. en het verlies van taksen voor de staat. Hier volgt een voorbeeld van een verzoek opgesteld in 83/82 v.C. aan de koning om inwoners in een bepaald dorp in de Heracleopolites, Alilais in de toparchie Agèma, vrij te stellen van de belastingen (*BGU XIV, 2370*). Een economische achteruitgang die volgde op de *amixia*, deed velen hun land verlaten. De landbouwproductie daalde en de overgebleven inwoners waren niet meer in staat de koninklijke belastingen te betalen. De *amixia* wordt niet verder uitgelegd. Misschien was het een kleine opstand of gewoon roverij op grote schaal verspreid over de hele gouw, niet ongewoon in de nasleep van de opstand van 88 v.C.²⁶⁶

Tekst *BGU XIV 2370*, kol. III, r. 37-46²⁶⁷:

*Aghmatoj: a[grafei e]feil kusqai proj kwmhn
Al il ain e[?] w[?] Famh[?] toh oikonomon pros[fw]nè[ia (?)]
toux katoikountaj [e]casqenhkehai xafin thj
epeil hfui[?] toh no[moh] ameici[?]: di" h[?] ai[?]ian
toux pleistoux e[?]ke[xw]rhkehai eij etetoux
topoux proj toh p[?]ar[e]s[?]m[e]n[?]on a[?]orismoh:
toux delkailou)mhlepe[kxwroun]taj deisqai upol h[?]yewj
kailepoxh[?]e[?]p[?]lpol l alex[?]..oh[?].. trojpon deltohd[e]
apolkataf[?]oraj oh[t]aj kailtals[un]t[?]è[?]w[?]j deb[?]h[?]à?
eij tel oj e[?]l ipein e[?]pesxhkehai.*

²⁶⁶ DOROTHY J. THOMPSON, in *CAH IX*, p. 322; G. HÖLBL, p. 213; ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p.

²⁶⁷ H. MAEHLER, p. 14, noot 47.

Vertaling:

Betreffende de belastingsachterstand van het dorp Alilais, verklaarde de oikonomos Phames dat de inwoners verzwakt zijn door de amixia die de gouw teisterde. Daardoor vertrokken de meesten naar andere plaatsen met het oog op de dreigende belastingsaanslag. Degene die niet vertrokken zijn hebben steun nodig en vrijstelling van betaling. Op die manier kunnen zij die gered werden van het verval betalen tot het eind (van het jaar?) en het verschuldigde van hun groep overslaan.²⁶⁸

3. De herbevestiging van de legitimiteit van het koninklijk gezag

In de brief van Platon aan de priesters van Pathyris en de anderen van 1 november 88 v.C. (*P.Bour.* 12) komen we te weten dat Soter II op weg was naar Memphis. Van daaruit kon hij de ontwikkelingen in de strijd tegen Thebe beter volgen. Een jaar en enkele maanden later was hij opnieuw in Memphis. Deze maal voor de kroning door de priesters in Memphis, gepaard met een ceremonieel feest ter herdenking van zijn eerste kroning in Alexandrië in 116 v.C. Jaarlijks werd de kroning van de soevereinen herdacht, soms met eredecreten zoals die van Rosette of Canopus.²⁶⁹ Ptolemaeus Soter II was de eerste die zijn koninklijk jubileum in Memphis in traditioneel Egyptische stijl vierde (*triakontétèteris* of feest *sed*). De ceremonie ging samen met de begrafenis van de Apisstier, die een tiental jaar vroeger stierf, in 96 v.C. Daarom gebeurde de kroning niet in 88 v.C, het jaar van de terugkomst van Soter II, maar in 86 v.C.²⁷⁰ Wij denken, in navolging van ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, dat de koning niet alleen zijn terugkomst vierde na negentien jaar ballingschap, maar ook de terugkeer van de orde in het land.²⁷¹ De tweede kroning van de koning in 86 v.C. is een reden te meer om de opstand in Thebe

²⁶⁸ Een vertaling vindt men bij H.MAEHLER, p. 6.

²⁶⁹ P.COLLART, *P.Bour.* 12, p. 58; P.JOUGUET, p. 146-147.

²⁷⁰ DOROTHY J.THOMPSON, *Memphis under the Ptolemies*, Oxford, 1988, p. 123, 124, 153.

²⁷¹ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 216.

te laten beginnen rond 89/88 en de onderdrukking ervan te plaatsen rond 86/85 v.C.

Aanwijzingen voor de tweede kroning vinden we in een stele in het Serapeum, opgericht door twee Egyptische priesters op 12 Phamenoth van het jaar 31 (= 24 maart 86 v.C.). Soter II wordt aangeduid als degene *'die de bijnaam heeft overwinnaar en voor de tweede maal de koninklijke heerschappij en de diadeem van Isis en van Osiris overnam in het jaar 11 van de levende Apis...'*²⁷² Op een wijdingsopschrift op de band van het onderstuk van de omheining van de tempel van Edfou, uit het tweede deel van de regering van Soter II, volgt op een cartouche van de koning het zeldzame epitheton *whm hw*, *'degene die hernieuwd werd van kroning'*.²⁷³ Op de buitenkant van de omheiningmuur werd eveneens een opschrift aangebracht die vertelt dat na de vlucht van Ptolemaeus X Alexander I *'zijn oudere broer Egypte in bezit nam en opnieuw gekroond werd als koning'*.²⁷⁴

²⁷² H.BRUGSH, *Der Apis-Kreis aus den Zeiten der Ptolemäer*, in *ZÄS* 24, 1886, p. 32-33, nr. 50b.

²⁷³ Vertaling: C.TRAUNECKER, *Essai sur l'histoire de la XXIXe dynastie*, *BIFAO* 79, (1979), p. 429.

²⁷⁴ Vertaling: S.CAUVILLE-D.DEVAUCHELLE, *Le temple d'Edfou: étapes de la construction, nouvelles données historiques*, in *RdE* 35, (1984), p. 52; C.DE WIT, *Inscriptions dedicatives du temple d'Edfou II. E.VII, 1-20*, in *CdE* 36, (1961), p. 294.

5. De sociaal-economische situatie onder de laatste twee leden van de Ptolemaeïsche dynastie, Ptolemaeus XII Auletes en Cleopatra VII.

In dit laatste hoofdstuk willen we de situatie waarin Egypte verkeerde voor de inname van Octavianus in 30 v.C. bekijken. Na de verovering van Thebe door Soter II, hebben we geen aanwijzingen meer van grote opstanden. Maar de situatie in het land bleef gespannen. De dynastieke problemen, de onophoudelijke troonwissels en vooral de belangrijke overzeese uitgaven van Ptolemaeus XII Auletes, hadden hun effect op de economie van Egypte. Papyrologisch materiaal laat ons toe de concrete levensomstandigheden van de Egyptenaar te onderzoeken in die periode. De antieke auteurs bekeken de gebeurtenissen uit de periode vooral vanuit een Romeins standpunt en leren ons weinig over de toestand in Egypte zelf.

Tijdens de eerste vijftien jaar van de regering van Ptolemaeus XII Auletes waren er weinig problemen. Die begonnen pas in 65 v.C. wanneer Crassus, een van de Romeinse consuls van dat jaar, de annexatie van Egypte voorstelde op grond van het testament van Ptolemaeus X Alexander. Auletes deed er nu alles voor om de belangrijke politici in Rome om te kopen met enorme sommen om erkend te worden als koning. Dit geld bekwam hij onder andere door het heffen van hogere belastingen in het land. In een vriendschapsverdrag in 59 v.C. werd hij als 'vriend en bondgenoot van het Romeinse volk' erkend. Dit gaf hem de illusie van veiligheid. Het volgende jaar annexeerden de Romeinen Cyprus en aangezien Auletes niets deed om dit tegen te gaan, kwamen de Alexandrijnen in opstand en hij werd verdreven. Hij ging naar Rome en betaalde nu de Romeinse senaat om zijn macht te herstellen en hem terug naar zijn land te leiden. Daarvoor moest hij geld lenen van rijke Romeinse

bankiers. Zijn tweede troonsbestijging vond plaats in 55 v.C. Zelfs de gouden sarcofaag van Alexander de Grote werd gesmolten om de vrijgevigheid van de koning te financieren en de dioikeet Rabirius Postumus probeerde de schulden aan Romeinse individuen aan de hand van hogere belastingen voor de plattelandsbevolking te regelen.²⁷⁵

De nieuwe dioikeet bleef waarschijnlijk in dienst van april 55 tot oktober 54 v.C. Samen met zijn medewerkers werd hij gevangen gezet door Auletes.²⁷⁶ Verschillende moderne historici dachten dat er door de fiscale druk een opstand kwam in Alexandrië²⁷⁷ en dat de koning zo verplicht werd Postumus gevangen te nemen om hem zo te beschermen tegen de furie van de massa.²⁷⁸ Anderen dachten dat Postumus verstrikt geraakte in een hofintrige. Ofwel had Auletes van de ontevredenheid gebruik gemaakt om zijn belangrijkste geldschieter opzij te schuiven.²⁷⁹

P.Med.inv. 6853, de eerste papyrologische getuigenis van Rabirius Postumus, lijkt het bestaan van een opstand tegen hem te bevestigen.²⁸⁰ Het gaat om een protest, waarschijnlijk van de Alexandrijnen. De herkomst van de papyrus is niet helemaal duidelijk, ofwel komt hij uit de Arsinoïtes ofwel uit de Oxyrhynchites. Hij dateert uit het midden of het einde van de eerste eeuw v.C.²⁸¹ Uit de redevoering van Cicero weten we bijna niets over zijn operaties in

²⁷⁵ Strabo, *Gewgrafika* XVII, 1.13; Appianus, *MIQRIDATEIOS* XVII,114; Cicero, *Rab.Post.* III,6; Suetonius, *Caes.* LIV,3; Plutarchus, *Ant.* 3.2; Strabo, XVII, 1.8; Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, XXXIX, 13.2; E.WILL, p. 525; G.HÖLBL, p. 224; DOROTHY J.THOMPSON, in *CAH IX*, p. 322.

²⁷⁶ Cicero, *Pro Rab.Post.* XIV, 39; VIII, 22.

²⁷⁷ A.BOUACHE-LECLERCQ, p. 169-170; E.BEVAN, p. 357.

²⁷⁸ A.BOULANGER, *Cicéron. Discours XVII: pour C.Rabirius Postumus, pour T.Annius Milon*, (*Société d'édition 'Les Belles Lettres'*), Parijs, 1967 (eerste editie = 1949), p. 12.

²⁷⁹ G.BOISSIER, *Cicéron et ses amis. Etude sur la société romaine du temps de César*, Parijs, 1921, (eerste editie = 1884), p. 123.

²⁸⁰ CARLA BALCONE, *Rabirio Postumo dioiketes d'Egitto in P.Med.inv. 6853?*, in *Aegyptus* 73, (1993), p. 9.

Egypte. Creëerde hij nieuwe belastingen? Verhoogde hij de reeds bestaande? Beperkte hij de verkwistingen? Het papyrusfragment kan ons iets meer vertellen over de methoden die hij gebruikte bij het uitoefenen van zijn dienst: 'willekeurige verwijderingen van ambtenaren die hun taken overgeërfd hadden van hun vaders en grootvaders en vervangingen door onbekwame en hopeloze mannen; verkoop, waarschijnlijk onwettelijk, van goederen die reeds lange tijd bewaakt werden (waarschijnlijk ging het hier om staatsgoederen) met de bedoeling te roven: *εἴς ἀρπαγῆς*. Het principe van de erfelijkheid was een garantie voor de continuïteit van de ervaring. Misschien kan de vijandigheid van de Alexandrijnen tegenover Postumus verklaard worden als we rekening houden met deze gewoonte. De dioikeet kwam gewoonlijk uit een vaste cirkel van Griekse immigranten. De ontevredenheid werd nog versterkt door de uitbuiting.²⁸²

Postumus slaagde erin te ontsnappen uit de gevangenis en naar Rome te vluchten. Hij kwam eraan zonder middelen en genoot er van de gulheid van Caesar.²⁸³

De economische situatie van de werkende bevolking verslechterde dus opnieuw en dit resulteerde in stakingen. Auletes probeerde zijn overdrijvingen te compenseren door vredesmaatregelen. Maar de *philanthrôpa* en het verlenen van asielrechten aan de tempels zorgden ervoor dat de koninklijke greep op de *chôra* nog meer beperkt werd.²⁸⁴ In het zuiden leek de situatie rustig, we hebben geen aanwijzingen voor problemen. Misschien door het goede bestuur van de familie van Kallimachus²⁸⁵.

²⁸¹ CARLA BALCONE, *Aegyptus* 73, p. 4, 16.

²⁸² CARLA BALCONE, *Aegyptus* 73, p. 13-14; CARLA BALCONE, *Rabirio Postumo dioiketes d'Egitto: prima testimonianza papirologica*, in *Proceedings of the XXth International Congress of Papyrologists*, ed. A.B.JACOBSEN, Copenhagen, 1994, p. 219-220.

²⁸³ Cicero, *Pro Rab.Post.* XIV, 39-40; XV, 41.

²⁸⁴ E.WILL, p. 526; *C.Ord.Ptol.*, nr. 67-70.

²⁸⁵ zie vroeger p. 78-81.

De eerste jaren van de regering van Cleopatra VII en Ptolemaeus XIII waren moeilijk. Tussen 50 en 48 verergerde de toestand door een buitengewone droogte, er volgden hongersnood en ontevredenheid.²⁸⁶ Naast de problemen in de landbouwproductie zorgde de uitbuiting door de corrupte bureaucratie voor een nog groter armoede bij de bevolking. De illegale praktijken van de ambtenaren waren een onoplosbaar gevolg van de onbezoldigde ambten. Een centrale controle was zwak. Toch zien we dat er een verbetering in de toestand komt tijdens de latere regeringsjaren van Cleopatra VII. Er is een verhoogde productiviteit merkbaar en de klachten van de bevolking, die overvloedig waren in een vorige periode, vinden we nu niet terug.

Maar Cleopatra VII kon de dreiging van Rome niet wegwerken. De stad ging zich meer en meer bemoeien met de binnenlandse zaken in Egypte. Het einde van de zelfstandigheid van het Ptolemaeïsch koninkrijk werd enkel nog een kwestie van tijd.

[5.1.Epigrafische en papyrologische bronnen](#)

5.1.1. Een dieptepunt in de Ptolemaeïsche geschiedenis

De schaarse papyrologische bronnen tonen aan dat Ptolemaeïsch Egypte onder Auletes het dieptepunt van zijn geschiedenis kende. De meeste papyrologische bronnen behoren tot de achtste band van de *Berliner Griechischen Urkunden*, gepubliceerd door W.SCHUBART en D.SCHÄFER. Al het materiaal behoort met één uitzondering (*BGU* VIII 1186 van 21 februari 98 v.C.) tot de regering van Ptolemaeus XII Auletes en Cleopatra VII en komen hoofdzakelijk uit de Heracleopolites. We krijgen informatie over de achteruitgang van de

economie, de onrust en onzekerheid in het land, verzoekschriften aan de overheid, belastingsverhoging, verarming en *anachoresis*, gewelddaden en troepenbewegingen en de rigoureuze uitbuiting van de bevolking door de ambtenaren.²⁸⁷ Voor de regeringsperiode van Cleopatra kunnen we dit materiaal aanvullen met papyri uit de veertiende band van de *Berliner Griechischen Urkunden* verzameling en de Griekse en demotische ostraca uit Thebe. De demotische teksten laten ons toe de Egyptische visie op de laat-Ptolemaeïsche administratie te onderzoeken.²⁸⁸ Voor de tijd van Cleopatra VII hebben we echter het minst papyrologische bronnen voor handen.

Om een zekere graad van orde te bewaren werden sterke detachementen van soldaten gestationeerd in verschillende dorpen en steden.²⁸⁹ In Hermopolis waren bijvoorbeeld voettoepen gestationeerd die in 79 v.C. ongeveer 1500 man sterk waren. Het garnizoen bestond uit soldaten van Idumaeïsche herkomst. Dit weten we uit twee opschriften *SB* 8066 van 25 januari 78 v.C. en het ongedateerde (tussen 80 en 69 v.C.) *SB* 4206²⁹⁰: twee wijdingen van een garnizoen in Hermopolis. Hermopolis was een belangrijk militair centrum, maar over de ganse gouw waren garnizoenen verspreid. Naast plaatsgebonden troepen waren er ook tijdelijke afdelingen die uit een andere gouw kwamen.²⁹¹ In een verwarde periode van

²⁸⁶ E.WILL, p. 530.

²⁸⁷ W.MÜLLER, *Kleopatra Berenike III - QEA FILOPATWR*, in *ZÄS* 93, (1966), p. 93.

²⁸⁸ LINDA RICKETTS, *The Administration of Late Ptolemaic Egypt*, p. 275. Voor een overzicht van alle bronnen voor de regeringsperiode van Cleopatra VII, zie LINDA RICKETTS, *The Administration of Ptolemaic Egypt under Cleopatra VII*, Minnesota, 1980, p. 114-136.

²⁸⁹ M.ROSTOVZEFF, *SEHHW II*, p. 877.

²⁹⁰ de namen van de heersers zijn dezelfde als in *SB* 8066 dus het opschrift kunnen we rond dezelfde periode dateren. J.K.WINNICKI, *Ptolemäerarmee in Thebais*, (*Polska akademia nauk. Komitet nauk o kulturze antycznej. Archiwum filologiczne* 38), Wrocław, 1978, p. 14, 17; F.ZÜCKER, *Doppelinschrift spätptolemäischer Zeit aus der Garnison von Hermopolis Magna*, (*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* 6), Berlin, 1938; ROSTOVZEFF, *SEHHW III*, p. 1542-1543.

²⁹¹ J.K.WINNICKI, p. 25.

armoede, *anachoresis* en roverij, moesten ze de orde handhaven. De Hermopolites grensde bovendien aan de meermaals in opstand gekomen Thebais, dus een militaire vestiging in deze gouw was niet onverstandig.

In een oproerhaard als de Heracleopolites werden ook troepen gestationeerd.²⁹² Ze werden door de gouw gevoed en in natura betaald (*BGU* VIII 1747-1748: levering van gerst voor de paarden van de ruitery; 1749-1750: loonbetaling en graanlevering aan de *pentarourwn ahdrej* 64/63 v.C.). Ruimere graanleveringen gingen naar de eenheden van de koninklijke vloot (*BGU* VIII 1744-1746 uit 64/63 v.C.)²⁹³. Deze verzekerden de veiligheid van het verkeer op de Nijl en vergezelden de graanschepen (*BGU* VIII, 1741-1743²⁹⁴ en *P.Berl.inv.* 16876²⁹⁵).

Hieronder volgen enkele voorbeelden van documenten uit de *Berliner Griechischen Urkunden* verzameling die wijzigen op een ellendige situatie.

Een staking van de koninklijke landbewerkeren uit Heracleopolis is ons bekend in 61/60 v.C (*BGU* VIII, 1815)²⁹⁶. Ze verlieten 120 *arurae* van het land in het dorp. Zo werden de belastingen niet betaald. De overgebleven landbouwers, die 78 *arurae* van het land bewerkten, wilden enkel voor de 78 *arurae* verantwoordelijk gesteld worden en niet voor de andere 120 *arurae*.

Terwijl er zich in 58 v.C. problemen voordeden aan het hof en Auletes verbannen was, was er rond Heracleopolis een soort kleine opstand:

²⁹² M.ROSTOVZEFF, *SEHHW III*, p. 1543.

²⁹³ W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri der Berliner Sammlung*, in *Proceedings of the IX International Congress of Papyrology*, Oslo, 1958, ed. L.AMUNDSEN-V.SKANLAND, p. 185.

²⁹⁴ M.ROSTOVZEFF, *SEHHW II*, p. 877; DOROTHY J.THOMPSON, p. 322-323; W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 185.

²⁹⁵ de datum is onleesbaar. H.ZILIACUS, *Neue Ptolemäertexte zum Korntransport und Saatdarlehen*, in *Aegyptus* 19, (1939), p. 59, stelt 49/48 v.C. voor. U.WILCKEN daarentegen denkt dat de papyrus dateert uit 78/77 v.C. U.WILCKEN, *Urkunden-Referat*, in *AfP* 13, (1939), p. 223.

²⁹⁶ G.HÖBL, p. 225; U.WILCKEN, *AfP* 11, (1935), p. 123; W.SCHUBART-D.SCHÄFER, *BGU* VIII, p. 90.

r.9: *'de volgende dagen kwamen nog meer mensen naar de poort en riepen de hulp van de koningsmacht'*. Het volk keerde zich tegen een zekere Hermaiscus en weigerde elke arbeid, indien de strateeg, die met zijn *eisagogeus* en een commissie uit Alexandrië kwam, geen verslag uitbracht bij de regering en de dioikeet over de gewelddaden en indien Hermaiscus en zijn mannen niet uit het district werden gehouden. Toen de strateeg beloofde dit te doen, werd de massa weer rustig. (*BGU VIII*, 1762). We weten niet of er sprake was van een speciale onderzoekscommissie die vanuit Alexandrië gezonden werd door de centrale macht. Evenmin weten we of Hermaiscus zoals Dionysius Petesarapis een kroonambtenaar was die leider werd van een politiek geïnspireerde rebellie of een leider van een georganiseerde roversbende. Onze voorkeur gaat uit naar de laatste hypothese.²⁹⁷

In *BGU VIII*, 1764 moet een strateeg zich bij de dioikeet verdedigen tegen een verwijt. Bij gewelddaden die zich niet alleen over de Heracleopolites maar ook over de Arsinoites en Oxyrhynchites uitstrekten, had hij de rebel niet hard genoeg aangepakt.²⁹⁸ De gewelddaden waren waarschijnlijk van religieuze en volkse aard. W.SCHUBART en D.SCHÄFER denken aan een opstand van de joden of een anti-semitische beweging die in deze periode nog niet geattesteerd was (r12: *[h]m̄īā diabal̄ l̄ein] wj̄ upodexomehouj̄ touj̄ mhl̄ tal̄ aukt̄alseb̄ismatā āsko[u]̄vtaj̄ kataq[...]* r.13: *kail̄diastasesin̄ ēhnikaīj̄ ōhtaj̄, ēxī del̄ kail̄ h̄maj̄ aīkt̄iasqaī wj̄ trof[hh]*). Ze oefenen alleszins niet dezelfde cultus uit: *kat̄s̄ āh̄[eian]*.²⁹⁹

Een georganiseerde roversbende ontmoeten we opnieuw in *BGU VIII*, 1858. De datum ging verloren. De vrouw uit de petitie spreekt over de toestand als: *wj̄ ēh̄ pragmat̄wn̄ āharxī#*. De klagers zijn boeren en

²⁹⁷ W.SCHUBART-D.SCHÄFER, *BGU VIII*, p. 40-41; M.ROSTOVTZEFF, *SEHHW II*, p. 877; W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 184, 185; H.MAEHLER, p. 6.

²⁹⁸ W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 185.

pachters van katoikenkleroi. Gereedschap, meelvoorraden en brood werden gestolen. Ze werden gedwongen hun huis te verlaten.³⁰⁰

Hetzelfde thema vinden we ook terug in *BGU* VIII, 1780. Het document dateert uit 51/50 v.C. en laat ons weten dat een hypostrateeg werd aangevallen en verwond tijdens zijn dienst door een zekere Diocles. Toevallig kon hij een bewapende hulp roepen.

Ook roofmoord kwam voor. Toen iemand zijn broer ontbood om hem te helpen en deze laatste hem niet tegemoet kwam, gingen sommigen hem zoeken. Ze vonden hem op de weg in stukken gesneden. Ze stelden ook het verlies vast van zijn ezel en 100 zilverdrachmen. Ze verlangen nu de bestraffing van de spoorloze dader (*BGU* VIII, 1857) *ahwqen epill hstváij gegonota*.³⁰¹

Ondanks deze problemen, getuigen de landregisters en de belastingsdocumenten uit het midden van de eerste eeuw v.C. van een verhoogde productiviteit. Een voorbeeld daarvan is *BGU* VIII, 1760 uit 51/50 v.C. De *katoikoi* van de Heracleopolites nemen een goed deel van de graantaksen verschuldigd in een jaar van de gouwen aan het centrale bureau op zich: 71360 artaben van een totaal van 600000 artaben. De graanproductie van de Heracleopolites is overweldigend. 54,9% van het te bebouwen land in registers *BGU* XIV, 2441-2448 wordt gebruikt voor graan.³⁰²

Enkel in *BGU* XIV, 2439 wordt er een kleinere productie vermeld. Dit is misschien toe te schrijven aan de lage stand van de Nijl en de droogte van het seizoen. Misschien dezelfde droogte die vermeld wordt in *BGU* VIII, 1843 uit 50/49 v.C. In dit laatste document vragen de landbouwers van Tinteris om taksvermindering. Door de

²⁹⁹ W.SCHUBART-D.SCHÄFER, p. 43.

³⁰⁰ M.ROSTOVTZEFF, *SEHHW II*, p. 877; W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 185; W.SCHUBART-D.SCHÄFER, *BGU* VIII, p. 137.

³⁰¹ M.ROSTOVTZEFF, *SEHHW II*, p. 877; W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 285; H.MAEHLER, p. 14, noot 51; W.SCHUBART-D.SCHÄFER, *BGU* VIII, p. 136.

³⁰² LINDA RICKETTS, *The Administration of Late Ptolemaic Egypt*, in *Life in a Multicultural Society*, p. 276.

onvoldoende Nijloverstroming vroeger in het jaar, waren al de vreemdelingen, die normaal in het dorp woonden, weggegaan en naar hun eigen dorp teruggekeerd om daar de *stathrismoj* te betalen. Daarvoor waren de overgebleven inwoners verzwakt en met een te klein aantal om de belastingen te blijven betalen.³⁰³ De *stathrismoj* wordt enkel in deze tekst en in een ongepubliceerde tekst *P.Berol.* 16250, r.11-12 vermeld.³⁰⁴ Het ging om een nieuwe belasting die nu ingevoerd werd, zoals ook de *talantismoj* (*BGU* VIII, 1850, 48-46 v.C.). Het waren grondtaksen en ze lagen waarschijnlijk aan de grondslag van de persoonlijke taksen zoals de *draxmh*/van 1 drachme per persoon.³⁰⁵ Ook oude belastingen werden sterk verhoogd. Daartegen verzette men zich zoals in het verzoekschrift (*BGU* VIII, 1846, 51-49 v.C.) tegen de overmaatse verhoging van de *sitwhion* voor de betaling van de troepen in Heracleopolis. In plaats van 100 zilverdrachmen moet men nu 150 zilverdrachmen betalen.³⁰⁶ Het verzamelen van belastingen gebeurde heel streng gedurende deze jaren (*BGU* XIV, 2375: 62-50 v.C. en *BGU* VIII, 1779: 51/50 v.C., 1828: 52/51 v.C., 1829: 52/51 v.C., 1836: 51/50 v.C., 1838: 51/50 v.C., 1846: 51-49 v.C., 1850: 48-46 v.C.).³⁰⁷

BGU VIII, 1855 is een klacht tegen gewelddadige ambtenaren.³⁰⁸

De gevallen van *anachoresis* stapelden zich weer op. Soms ontvolkten ganse dorpen. Zo bijvoorbeeld, deelden de lokale priesters van de tempel Hiera Nesos de strateeg mee dat ze als enigen in het dorp overgebleven waren *h(maj ei)ai monwtatouj eh t%-i)rei%* (r. 14). De mensen waren vertrokken uit economische nood *di) a)seheian kail*

³⁰³ H.MAEHLER, p. 7.

³⁰⁴ zie W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 186.

³⁰⁵ zie CLAIRE PREAUX, *L'économie royale des Lagides*, Brussel, 1939 (= 1979), p. 403.

³⁰⁶ W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 185,186; W.SCHUBART-D.SCHÄFER, *BGU* VIII, p. 124

³⁰⁷ H.MAEHLER, p. 6.

³⁰⁸ H.MAEHLER, p. 15, noot 53.

o) i<g>andrián (r. 9) (*BGU VIII*, 1835)³⁰⁹.

Gelijkaardige problemen vinden we ook terug bij de Griekse *katoikoi*. Vaak konden ze enkel door een lening hun belastingen betalen, niet zelden bleven ze insolvent en werden ze gedwongen een deel van hun land te verkopen (= *paraxwreia*) Er werd een ambtenaar ingesteld om de verkoop van dergelijke gronden te leiden: r.5: *touj paraxwrhsihouj kl hfouj deobntwj?oikonomè1ñ?* (*BGU VIII*, 1769)³¹⁰.

In deze periode kwam er ook een einde aan de ontwikkeling van het eigendomsrecht van de klerouchen. Rond 60 v.C. verklaart een koninklijk decreet de vrije testamentaire beschikking van de klerouchenlanden.³¹¹ Zelfs vrouwen kunnen land erven. In het begin van de Ptolemaeïsche periode werd de *kleros* na de dood van de klerouch door de administratie aangeslaan en toegekend aan de zoon van de klerouch die dan het beroep van zijn vader overnam. In een latere periode (einde van de derde eeuw v.C.) kon de klerouch de *kleros* bij testament overmaken aan een zoon naar keuze. Vanaf de tweede eeuw v.C. kwam de administratie niet meer tussen en de overdracht bij testament gebeurde vrij. In het decreet van 60 v.C. werd deze situatie officieel erkend.

De opeenvolgende slechte oogsten en de instabiliteit vergrootten in de eerste regeringsjaren van Cleopatra VII de langdurige kwalen van de vorige regeringsperiode. Op 27 oktober 50 v.C. werd er een *prostagma* uitgevaardigd door Cleopatra VII en Ptolemaeus XIII dat de graan- en groentenverkoop op een andere plaats dan Alexandrië verbood. De autoriteiten wilden zo de hongerrellen stillen in de hoofdstad.³¹² Het graan en de groenten kwamen uit verschillende delen van Midden-Egypte en waren bestemd voor de binnenlandse

³⁰⁹ DOROTHY J.THOMPSON, in *CAH IX*, p. 323; W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 186; U.WILCKEN, *AfP* 11, (1935), p. 123; H.MAEHLER, p. 7.

³¹⁰ W.MÜLLER, *Bemerkungen zu den spätptolemäischen Papyri*, p. 186.

³¹¹ *BGU XIV*, 1185; *C.Ord.Ptol.*, 71.

³¹² DOROTHY J.THOMPSON, in *CAH IX*, p. 323; G.HÖLBL, p. 231; M.CHAUVEAU,

handel. De afzetmarkt van de producten werd beperkt (r. 2-6). Op de wegen die naar Alexandrië leidden hadden de verkopers hun vrijheid (r. 6-7). Niets wijst erop dat ze verplicht waren hun producten aan de staat te verkopen. Er volgden zware sancties indien het *prostagma* niet nageleefd werd en verklikking werd aangemoedigd (r. 8-15). De tekst voorzag zelfs de doodstraf (r. 8) en de confiscatie van de goederen (r. 12-13). Aan aanklagers zouden ze een premie en privileges, in functie van hun statuut van vrije of slaaf, verlenen (r. 9-15). De strategen waren bevoegd om de aanklachten te ontvangen: r. 9-11: de uitvoering van de ordonnantie valt onder hun bevoegdheid in hun respectievelijke gouwen.³¹³

De jaren 40 waren gekenmerkt door hongersnood veroorzaakt door de lage stand van de Nijl. Cleopatra VII verdeelde graan uit de koninklijke opslagplaatsen over de inwoners van Alexandrië, de *chôra* en in het bijzonder Opper-Egypte moesten in hun eigen noden voorzien.³¹⁴

5.1.2. De restauratiepolitiek van Cleopatra VII

Het is opmerkelijk dat we geen klachten van de bevolking terugvinden in de latere regeringsjaren van Cleopatra VII. Haar restauratiepolitiek zorgde er voor dat de problemen tijdelijk beteugeld werden.³¹⁵ Na de overwinning van Caesar over haar broer in 47 v.C. kon Cleopatra zich opnieuw als een onbetwist regent van het land installeren. Ze won zelfs Cyprus terug als een geschenk van Caesar. Van Antonius kreeg ze delen in Syrië. De financiële druk verminderde en het land genoot waarschijnlijk van een periode van voorspoed.³¹⁶

L'Égypte au temps de Cléopâtre 180-30 av.J.-C., p. 30.

³¹³ *C.Ord.Ptol.*, nr. 73, p. 205; voor uitgave van de tekst en vertaling zie *ibid.*, p. 206-208.

³¹⁴ G.HÖLBL, p. 239.

³¹⁵ ANNE-EMANUELLE VEÏSSE, p. 84.

³¹⁶ H.MAEHLER, p. 7; M.CHAUVEAU, *L'Égypte au temps de Cléopâtre 180-30 av.J.-C.*, p. 32.

Haar lange verblijf in Rome wijst er ook op dat haar moederland vrij was van opstanden of relletjes waarmee ze zich moest bezighouden en dat haar ministers en ambtenaren efficiënt te werk gingen. Ze zal een groep van bekwame en loyale medewerkers rond zich gehad hebben.³¹⁷

Van de moderne auteurs is ROSTOVTZEFF zeer hard tegenover de regering van Cleopatra VII. Hij beweert dat de relatieve rust onder haar bewind te danken was aan de steun van de legioenen van Antonius en vroeger van Caesar. De twee hongersnoden werden inderdaad veroorzaakt door een lage Nijlstand maar ook door de slechte staat van de dijken en kanalen en de algemene ontvolking van het land. Zijzelf was heel rijk terwijl de rest van het land in armoede leefde. Haar graanschuren zaten vol terwijl er een schaarste aan graan was in het land. Ook de inflatie bleef duren.³¹⁸ Er was een verdubbeling van de prijzen in 130-128 v.C. en deze bleven stijgen tot 30 v.C. Pas vanaf Octavianus was er een prijsvermindering merkbaar.³¹⁹

In de bronnen zien we dat vooral de Griekse *katoikoi* genoten van de verhoogde productiviteit in de Heracleopolites. In de registers *BGU* XIV, 2441-2450 hebben de houders van een *kleros* hoofdzakelijk Griekse namen, de landbouwers meer Egyptische namen. Waarschijnlijk betekenen Griekse namen dat het Grieken waren maar dit kan niet met zekerheid gezegd worden, aangezien heel wat Egyptenaren Griekse namen overnamen.³²⁰ De lokaliteiten hebben Egyptische namen. In de lijst van districten in *BGU* XIV, 2434 hebben Peri Polin en het district in het midden een graanproductie van meer dan 16000 *arourae* elk. De toparchie Phebichis daarentegen toont een

³¹⁷ P.SOUTHERN, *Cleopatra*, Gloucestershire, 2000, p. 67.

³¹⁸ M.ROSTOVTZEFF, *SEHWW* III, p. 1551-1552.

³¹⁹ W.CLARYSSE-E.LANCIERS, *Currency and the Dating of Demotic and Greek Papyri from the Ptolemaic Period*, in *Anc. Soc.* 20, (1989), p. 117; M.CHAUVEAU, *L'Égypte au temps de Cléopâtre, 180-30 av.J.-C.*, p. 115.

lagere productie.³²¹

5.1.3. Het laatste *prostagma* van de Ptolemaeën

We sluiten deze paragraaf af met het laatste aan ons overgeleverde *prostagma* dat uitgevaardigd werd door de Ptolemaeën. In een inscriptie uit de Heracleopolites werd een brief bewaard van Cleopatra VII en Ptolemaeus Caesarion aan de strateeg. De tekst bevatte het bevel om het *prostagma* van de soevereinen, dat de fiscale privileges van de landbouwers die uit Alexandrië kwamen garandeerde tegen de willekeur van de functionarissen, te publiceren. De brief werd opgesteld op 12 april 41 v.C. De publicatie van het *prostagma* moest gebeuren in het Grieks en het demotisch. De tekst moest uitgehangen worden in de metropool en de belangrijke plaatsen in de gouw (r. 4-7). Op 15 maart 41 v.C. was een delegatie van de landbouwers die een Alexandrijnse origine hadden en in de gouwen Prosopites en Boubastites gevestigd waren, naar de soevereinen gegaan met een klacht (r. 12-15). De lokale ambtenaren hadden hen doen betalen voor belastingen waarvoor ze immuun waren (r. 18-22). Zij moesten enkel de regelmatig gehoffen belastingen op de graanvelden en wijngaarden aan de koninklijke schatkist in natura en in geld, betalen (r. 30-34).³²²

Dit laatste *prostagma* toont aan dat ondanks de verhoogde productiviteit, de betere economie, de misbruiken van de ambtenaren in de *chôra* niet ophielden.

5.2. Archeologisch materiaal: opgravingen te Dime

De visie, die een groeiende welvaart voorstaat onder de regering

³²⁰ W.BRASHEAR, *BGU* XIV, p. 222-223.

³²¹ LINDA M.RICKETTS, p.

³²² E.BEVAN, p. 371; *C.Ord.Ptol.* 75-76, p. 211; voor uitgave van de tekst en

van Cleopatra VII, wordt gesteund door archeologisch onderzoek, namelijk uit Dime, een dorp in de Fayoem aan de noordelijke oever van het meer Karoun.³²³ Twee gebieden van het oude dorp werden opgegraven in 1931.³²⁴ Het eerste bestond uit huizen van de Romeinse periode en het tweede gebied toonde drie opeenvolgende lagen van bebouwing. De eerste laag toont aan dat de eerste vestiging een Griekse stad was. Waarschijnlijk werd deze gesticht door Griekse soldaten en veteranen onder Ptolemaeus II Philadelphus in het midden van de derde eeuw v.C.³²⁵ Deze stad werd begraven onder een aanzienlijke laag woestijnzand en er werd een tweede laag op gebouwd in het midden van de tweede eeuw v.C. onder Ptolemaeus VI Philometor. Ook dit dorp werd verlaten en bedekt door woestijnzand. De site ligt vrij centraal op 40 meter ten zuid-westen van de tempel en dit suggereert een dramatische bevolkingsachteruitgang.³²⁶ Enige tijd later werd de plaats opnieuw bewoond.³²⁷ Het dorp was nu veel groter en bleef ononderbroken bewoond tot 250 na C., wanneer het opnieuw werd verlaten. De derde bewoningslaag moet begonnen zijn voor 74 v.C want in het laagste niveau van een van de huizen werd een gedateerde papyrus gevonden.³²⁸ Boven deze laag tonen de ruïnes een extensieve herbebouwing. Het opgravingrapport schrijft dit toe aan een groeiende welvaart die de vervanging van oude inadequate huizen door nieuwe en rijkere toeliet. Deze welvaart moet plaatsgevonden hebben tussen 74 en 30 v.C., tijdens de regering van Cleopatra VII.³²⁹

vertaling zie *ibid.*, p. 212-215.

³²³ H.MAEHLER, p. 7.

³²⁴ A.E.R.BOAK, *Soknopaiou Nesos: The University of Michigan Excavations at Dime in 1931-32, (University of Michigan Studies, Humanistic Series 39)*, Ann Arbor, 1935.

³²⁵ A.E.R.BOAK, p. 17, nr. 58: het vierde niveau, huis IV 401 en 402 en plan X; fig. 23 op pl. XII.

³²⁶ A.E.R.BOAK, p. 17, nr. 58: het derde niveau, huis III 301, plan IX en fig. 22 op pl. XII.

³²⁷ A.E.R.BOAK, p. 14-16, nr. 58: plan VI, VII, VIII, fig. 13-21 op pl. VII-XI.

³²⁸ *SB* V, 7532, een leencontract.

³²⁹ H.MAEHLER, p. 7.

5.3. De kunst: een hoge kwaliteit

De economische welvaart wordt ook weerspiegelt in de kunst van de laatste periode van de Ptolemaeën.³³⁰ De kwaliteit van het vakmanschap en de artistieke inspiratie waren zeer hoog. Een maatschappij die zulke uitzonderlijke en dure werken kan voortbrengen kan niet in verval geweest zijn. De sterke Griekse invloed op de Egyptische kunst suggereert dat de belangrijke Egyptische families niet onderdrukt werden maar gewillig de Griekse cultuur absorbeerden. Dit amalgaam van de Grieks-Egyptische beschaving is karakteristiek voor de kunst van laat-Ptolemaeïsch Egypte.³³¹

De klassieke auteurs zijn kritisch tegenover Cleopatra VII en spreken een voorspoed onder haar regering tegen:

5.2. Literaire bronnen

Zoals we al eerder opmerkten, de antieke schrijvers beschrijven Cleopatra en Egypte vooral vanuit een Romeins standpunt. Over de politieke betrekkingen met Rome zijn we dus goed ingelicht, maar ze zijn zwijgzaam over de sociaal-economische ontwikkelingen in het Nijlland.

We kunnen vier contemporaine auteurs aanhalen die schreven over de laatste koningin van Ptolemaeïsch Egypte. Asinius Pollio leefde tussen de burgeroorlogen van Pompeius en Caesar en van Octavianus en Antonius. Hij schreef een verslag over zijn tijd tot het midden van de jaren 30 v.C. Zijn werk ging echter verloren. Ook Caesar had het

³³⁰ LINDA RICKETTS, *The Late Ptolemaic Administration*, p. 277.

³³¹ H.MAEHLER, p. 5.

over Cleopatra, maar wijdde nauwelijks uit over haar persoonlijkheid of de toestand in haar land.³³² Verder zijn er nog Nicolaus van Damascus en de herinneringen van Herodes, koning van Judaea. Het werk van deze laatsten is fragmentarisch bewaard in opmerkingen bij andere auteurs. Latere schrijvers die het over Cleopatra hebben, waren al beïnvloed door de augusteïsche traditie (de augusteïsche literatuur werd vooral gevormd door schrijvers als Quintus Horatius Flaccus (*Carmen Saeculare - Odes*) en Vergilius Marco (*Aeneas-Georgica*)). Door Octavianus werd ze als de grootste vijand van Rome gezien. Deze schrijvers brengen dan ook scherpe kritiek aan op de figuur van Cleopatra, zoals Titus Livius, zijn werk is niet overgeleverd, Velleius Paterculus (*Historia Romana*) en Flavius Josephus (*peril tou=Joudaikou-pol etnou - Joudaikhl arxaiol ogia*).³³³ De meeste informatie krijgen we van Plutarchus in zijn biografie van Antonius.³³⁴ Hij leefde 70/80 jaar na de dood van Cleopatra. Hij had toegang tot eerste hand informatie van familieleden en vrienden die getuigden van bepaalde gebeurtenissen of de koningin zagen of kenden. Plutarchus inspireerde Shakespeare en de westerse traditie over de koningin komt uit deze twee bronnen.³³⁵ Achtergrondinformatie over de periode krijgen we van Appianus³³⁶ die leefde in de tweede eeuw na C. en Cassius Dio³³⁷ uit de derde eeuw na C. Hun bronnen waren waarschijnlijk de hierboven genoemde werken die verloren zijn gegaan.³³⁸

Hier volgen enkele voorbeelden van schrijvers die interessante

³³² Caesar, *Bellum Alexandrinum*, XXXIII.

³³³ Zie ook: KAREN HAEGEMANS, *De antipropaganda in de Latijnse en Griekse literatuur*, in *Kleio* 30, (2000-2001), p. 82-91.

³³⁴ LIV, LXXXVII.

³³⁵ Meerdere keren werd het verhaal van Cleopatra verfilmd zie: H.VERRETH, *Cleopatra in de film en in de strip*, in *Kleio* 30, (2000-2001), p. 105-109.

³³⁶ Appianus, *RWMAIKWN EMFULIWN*, I, 6; II, 71, 84, 90, 102; III, 78; IV, 59, 61; V, 1, 8, 9, 11.

³³⁷ Cassius Dio, *Rwmaikhlīstoriā*, XLII, 3-5, 9.1, 34-45; LI, 5-18.

informatie aanhalen voor de sociaal-economische situatie in Egypte in de tweede helft van de eerste eeuw v.C.

-Plinius vermeldt in zijn *Naturalis Historiae*, LVIII, dat in 48 v.C. Egypte zijn laagste Nijlstand ooit kende: *Maximum incrementum ad hoc aevi fuit cubitorum XVIII Claudio principe, minimum V Pharsalico bello, veluti necem Magni prodigio quodam flumine aversante.*³³⁹

-Ook Seneca in *Naturalium Quaestionum* IV, 16, licht ons in over de *droogte* van het land. Hij zegt dat de Nijl gedurende twee opeenvolgende jaren niet overstroomde, het tiende en elfde jaar van Cleopatra VII, of 42/41 v.C.: *Biennio continuo regnante Cleopatra non ascendisse (Nilum), decimo regni anno et duodecimo, constat.*

-Wanneer Caesar het in zijn relaas heeft over de troepen waarover Ptolemaeus XIII Philopator beschikte voor de Alexandrijnse oorlog, vermeldt hij dat ze te kampen hadden met oorlog '*tegen de Egyptenaren*'³⁴⁰. Sommigen denken dat Caesar verwijst naar een nieuwe opstand na de dood van Ptolemaeus XII Auletes.³⁴¹ We weten echter niet of Caesar hier naar specifieke gebeurtenissen verwijst. Misschien wou hij met deze vermelding de zwakte van het Ptolemaeïsche leger benadrukken.³⁴²

5.3. Conclusie

De opstapeling van klachten in de officiële papyri uit de Heracleopolites laat uitschijnen dat er een algemene catastrofe was in de gouw.³⁴³ Bij toeval komt ons materiaal hoofdzakelijk uit de

³³⁸ P.SOUTHERN, p. 149.

³³⁹ vertaling: De hoogste stand van de Nijl was een van 27 voet onder het pricipaat van Claudius, de laagste stand was 7,5 voet in het jaar van de slag bij Pharsalus.

³⁴⁰ Caesar, *Bell.Civ.* III, 110.6.

³⁴¹ bijvoorbeeld E.BEVAN, p. 361-362.

³⁴² voor het Ptolemaeïsche leger rond het midden van de eerste eeuw v.C., zie E.VAN't DACK, *L'armée lagide de 55 à 30 av. J.-C.*, in *JJP* 19, (1983), p. 77-86.

³⁴³ DOROTHY J.THOMPSON, p. 323.

Heracleopolites maar we kunnen verwachten dat er parallellen waren in de rest van het land.³⁴⁴ Overzeese schulden en natuurlijke problemen, zoals de droogte in het land, zorgden voor de onderdrukking van de Egyptische bevolking en de Ptolemaeïsche staat. In tegenstelling tot ROSTOVTZEFF en de klassieke auteurs moeten we opmerken dat vanaf de latere regeringsjaren van de laatste Ptolemaeïsche koningin de klachten van de bevolking uitbleven. Cleopatra VII zorgde voor een efficiënt bestuur, door landgiften van Caesar en Antonius kreeg het land er rijkdommen bij en er heerste een relatieve voorspoed. Ook in de kunst wordt de economische heropleving weerspiegeld en de groeiende welvaart liet het dorp Soknopaiou Nesos een extensieve herbebouwing toe tussen 74 en 30 v.C.

Uit het laatste voor ons bewaarde *prostagma* van de Ptolemaeën wordt echter duidelijk dat men ondanks de economische heropleving de corruptie van de ambtenaren niet kon indijken.

³⁴⁴ H.MAEHLER, p. 7.

